

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

KELAM'DA AKLIN KONUMU VE SINIRI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HAZIRLAYAN
Semra YAZICI

DANIŞMAN
Doç. Dr. Temel YEŞİLYURT

ELAZIĞ-2007

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

KELAM'DA AKLIN KONUMU VE SINIRI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Bu tez/..../2007 aşığıdaki jüri tarafından oybirliğı ile kabul edilmiştir.

DANIŞMAN

ÜYE

ÜYE

Doç. Dr. Temel YEŞİLYURT Doç. Dr. Selim ÖZARSLAN Doç. Dr. Y. Mustafa KESKİN

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/..../2007 tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: Bin (oğul)
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
E.Ü.İ.F.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
H.	: Hicri
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
mad.	: Madde
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi Vessellem
S.Ü.İ.F.	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
ter.	: Tercüme
thk.	: Tahkik
trs.	: Tarihsiz
U.Ü.İ.F.D.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yay.	: Yayınları

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	I
İÇİNDEKİLER	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
AKLIN TANIMI	1
a) Aklın Lügat Manası	1
b) Aklın İstılahi Manası	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN VE HADİSTE AKIL

A) KUR'AN'DA AKLIN ANLAM ALANINA GİREN KAVRAMLAR	7
1. Akıl.....	8
2. Nüha	13
3. Lübb	14
4. Hicr.....	15
5. Kalb	16
6. Tefekkür	19
7. Tedebbür	25
8. Tezekkür.....	27
9. Nazar	28
B. HADİSLERDE AKIL KAVRAMI	30

İKİNCİ BÖLÜM
AKLIN DEĞERİ VE AKLIN ALANI

A. AKLIN DEĞERİ.....	35
1. Felsefede Akıl	35
2. Tasavvufta Akıl.....	37
3. İslam Hukukunda Akıl	39
B. AKLIN ALANI	41
1. Akıl - Nakil İlişkisi	41
2. Akıl - Evren İlişkisi.....	44
4. Akıl - İnsan İlişkisi.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KELAMDA AKLIN KONUMU VE SINIRLARI

A. KELAMİ EKOLLERDE AKIL.....	53
1. Selefiyye.....	55
2. Mu'tezile	56
3. Eş'ariyye	60
4. Matüridiyye	63
B. YENİ İLM-İ KELÂM.....	69
C. AKLİ BİLGİNİN SINIRLARI.....	71
1. Aklın Doğru Karar Vermesini Etkileyen Faktörler.....	71
2. Aklın Kavrayamayacağı Konular.....	74
SONUÇ.....	79
BİBLİYOGRAFYA	80
ÖZGEÇMİŞ.....	89

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

KELAM'DA AKLIN KONUMU VE SINIRI

Semra YAZICI

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Kelam Bilim Dalı

2007, Sayfa VIII+89

Yüce Allah, Kur'an'da insanın düşünce yeteneğine aklına dikkat çekerek, aklını kullanmasını istemektedir. Kur'an insanın hem dünyada hem de ahirette huzurlu ve mutlu olabilmesi için, insanın aklını kullanmasını ısrarla istemektedir.

İnsanı diğer canlılardan yarına en önemli vasıf akıldır. İslam'da dinen mükellef olmak için akı öncelikli şart koşmuştur. Kur'an'da akıl kelimesi birçok yerde kullanılmıştır. Ayetlerde "akletmemiz", akı kullanarak doğru düşünmenin üzerinde durulmuştur.

Akıl ve işlevleri ne kadar önemli ise de sadece akıl kendi başına bilgi edinmemizde yeterli değildir. Akıl belli bir saha içinde düşünülebilir. Yani akıl bazı şeyleri kavramada sınırlıdır; bazı şeyleri bilmeyebilir. Bizi yaratan, insanlığı en iyi şekilde bildiği için eksik olan insanın bu özelliğini, vahiyle tamamlamıştır.

Anahtar Kelimeler; akıl, düşünmek, bilgi, sınır.

ABSTRACT

Master Thesis

The Location of The Intelligence and its Limit In Islamic Theology

Semra YAZICI

The University of Firat

Social Sciences Institute

The Department of Basic Islamic Sciences

2007, VIII+89;Page

By attracting attention to the people's thought ability in the Quran God wants human being to use their intelligence. The Quran demands people to use their wisdom insistently so as to be happy and in peace both in this world and the next one.

A comprehension is the most important attribute which separates human being from the other creatures. In order to be charged in the religion. Islam lays down wisdom as a condition. The word intelligence has been used in a lot of places. In the Quranic verses the word refers to think reasonably by using memory.

Although intelligence and its function are important. Though is not enough only to gain information. Reason can be used only in a restricted field. That means it is limited to comprehend some things. It may not know some things. As god knows the human being very well, he has completed this de efficiency of the people by sending divine inspiration.

Key words: wisdom, to think, knowledge, limit.

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinde, akıl ve aklın işlevleri her zaman tartışılmıştır. Akıl kendi sahası içerisinde ve yardımcı verilerden de yararlanarak bilgi üretir, eserler meydana getirir ve insanın menfaatine olan her türlü işi başarmaya çalışır.

Allah'ın insanı mükerrem ve müşerref kıldığı en büyük şey, onu mahlûkat hakkında düzgün düşünmeyle yaratanını bulmaya ehil kılacak olan akıldır. İnsan bu akılla Allah'ın ezeli takdirindeki emanet yükünü taşımaya güç yetirmiştir, bundan sonra da böyle devam edecektir.

Yüce Allah, Kur'an'da insanın düşünce yeteneğine, aklına dikkat çekerek, aklını kullanmasını istemektedir. Kur'an, insanın hem bu dünyada hem de ahirette huzurlu ve mutlu olabilmesi için, insanın aklını kullanmasını ısrarla istemektedir. İslam'da, dinen mükellef olmak için akli öncelikli şart koşmuştur.

Akıl ve işlevleri ne kadar önemli ise de, sadece akıl kendi başına bilgi edinmemizde yeterli değildir. Akıl belli bir saha içinde düşünebilir. Yani akıl bazı şeyleri kavramada sınırlıdır, bazı şeyleri bilmeyebilir. Bizi yaratan insanlığı en iyi şekilde bildiği için eksik olan insanın bu yönünü vahiyle tamamlamıştır.

Biz de bu çalışmamızda aklın değer ve önemini ortaya koyup, Kelamda aklın konumu ve sınırlarından bahsetmeye çalışacağız.

Araştırmamız bir giriş ve üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Girişte akıl kelimesinin lügat ve ıstılahi açıdan taşıdığı manalar üzerinde durduk.

Birinci bölümde; Kur'an ve hadislerin ışığında akli ele almaya çalıştık.

İkinci bölümde; felsefe, tasavvuf ve İslam hukukunda aklın değerine ve aklın ilişkili olduğu alanlara, akıl-nakil, akıl-evren, akıl-bilgi, akıl-insan ilişkisine yer verdik.

Üçüncü bölüm ise, araştırmamızın temelini oluşturmaktadır. Burada Kelam ekollerine ve yeni ilmi kelama göre akıl ele alınıp, aklın tanımlamaları yapılmıştır. Ayrıca, aklın doğru karar vermesini etkileyen faktörler üzerinde durulmuş, aklın kavrayamayacağı konular açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmamızın konu olarak seçilmesinde, planının hazırlanmasında, kullanılacak kaynakların temin edilmesinde, maddi ve manevi katkılarını esirgemyen saygı değer hocam Temel YEŞİLYURT Bey'e ve ayrıca özel kütüphanesinden faydalanma imkânı bulduğum hocalarıma teőekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Semra YAZICI

GİRİŞ

AKLIN TANIMI

a) Aklın Lügat Manası

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran, Yüce Allah'ın insanlara bahsettiği en büyük nimetlerden birisidir. Akıl hakkında bugüne kadar sayısız tanım yapılmıştır. Ancak bunların hiçbiri aklın gerçek anlamı hakkında insanlara tam bir fikir vermeye yeterli olmamıştır. Çünkü bu çıkarımları yapan kimseler, aklı sadece kendi mantıklarıyla değerlendirmeye çalışmışlardır. Allah'tan (c.c) korkan ve samimiyetle Kur'an'a uyan her insan akıllıdır. Ancak insanların çoğu böylesine büyük bir nimeti kolaylıkla elde etme imkânına sahip olduklarından habersizdirler¹. Akıl hakkındaki bu çalışmamızda öncelikle, aklın kelime yapısını bilmemiz gerekir ki, aklın faaliyetini ve görevini tam olarak anlayabilelim.

Fiilden türemiş bir mastar isim olan “akl”ın (العقل) anlamı “menetmek, yasaklamak, engellemek, alıkoymak, tutmak, tutmak istemek”tir. Akıl kelimesinin çoğulu “ukûl” (عقول) dır. Akıl kelimesinin zıddı ise “humk” (حمق) cehalet ve ahmaklıktır². Akl kelimesinin Türkçedeki karşılığı da “akıl ve us” şeklindedir³.

Salebî'ye göre, akl kelimesinin aslı bir şeyden feragat edip geri durmak, vaz geçmektir. Eğer devenin gitmesine izin verilmezse, devenin bağlanmasına “akalütü'n-nâkatü” (عقلت الناقت) denir. Devenin ipine de “ikal” (عقال) denir. İşte bunun gibi akıl da sahibini istenmeyen, layık olmayan şeylerden meneder⁴.

¹ Bolay, S. Hayri, “Akıl” mad., **DİA**, İstanbul, 1989, c. II, s. 238.

² İbn Manzûr, Ebu'l Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, **Lisanü'l-Arab**, Darul Sâdr, Beyrut, 1994, c. XI, s. 458; Rağıb el-İsfehâni, Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed, **el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an**, Matbaatü't-Tekaddüm, Beyrut, 1972, s. 354.

³ Asım Efendi, **Kamus Tercemesi**, c. III, İstanbul, 1305, s. 391.

⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 458; Rağıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 354.

İbnü'l-Enbari “racülün âkülün” (رجل - عاقل) ile işinde ve fikirlerinde sağlam olan kişinin kastedildiğini belirtir⁵.

“Akale lisanehü” (عقل لسانه) ise dilini bağladı anlamında olup, kötü sözlerden dili korumaktır. Dili tutulduğunda yine bu şekilde ifade edilmektedir. Zeberka adlı şahıs “en çok sevdiğimiz çocuklarımız akıllı olanlardır.” demiştir.

İbnü'l Esir'e göre, akıllı kimse, ahmak zannedilen, fakat teftiş edildiği zaman akıl sahibi olduğu görülen kimsedir⁶. Kadının saçını bağlamasına “akilet elmer'etü şa'rehâ”, iffetli kadına “akiletü'n-nisâ”, kavmin efendisine “akiletü'l-kavm”, sözün özüne, her şeyin en iyisine “akîle” ve denizde bulunmuş olan inciye de “akiletü'l-bahr” denir⁷.

İbnü'l-Arabî, “akile bahnehü (عقل بطنه), karnını tuttu” lafzını da kullanmıştır. İbn Şemil, insanın karnının düştüğü zaman yine aynı lafzı kullanarak karnını akile etmiş, yani karnını bağlamış, demiştir. İbnü'l Arabî'nin sözü ilaç için geçerlidir. Çünkü ilaç karnını tutmaktadır⁸.

Yine “ikâl” umumi yıllık bir sadaka olup, zekât manasına gelmektedir. Hz. Ebu Bekr zekat vermeyen Araplara, “Hz. Peygamber zamanında verdikleri ikalden (zekattan) beni kim menedebilir. Eğer bana ikâleyi vermezlerse onlarla harbederim” demiştir⁹. Bu anlamıyla ilişkili olara akıl kelimesi aynı zamanda diyet manasına da gelmektedir¹⁰.

Akıl kelimesi görüldüğü gibi sözlükte farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak, genel olarak, “tutmak, bağlamak, alıkoymak, engellemek, korumak” gibi anlamları bünyesinde taşımaktadır. Aklın lügat manasının dışında, ıstilahi anlamları da vardır.

⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 458.

⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 459.

⁷ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 458.

⁸ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 459.

⁹ Rağıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 354; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 460.

¹⁰ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 460; Rağıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 354.

b) Aklın İstılahi Manası

Akıl bir cevher-i mücerrettir ki gaibat-ı vesait ile mahsusat-ı müşahede ile idrak eder¹¹. Aynı tanım benzer anlatımla, akıl, gayibâtı vasıtalarla, mahsusâtı müşahede ile idrak eden bir cevherdir,¹² şeklinde dile getirilmektedir. Akıl, zihnin muntazam faaliyetidir¹³. Diğer bir açıdan akıl, Allah'ü Teâla'nın insanın bedenine muteallak olmak üzere yarattığı ruhani bir cevherdir. Akıl nefsi natıkaya verilmiş bir nurdur¹⁴. Akıl, hassaların sınırını aşan cevherdir¹⁵. Akıl hak ve batılı tanır, kalpteki bir müessirdir¹⁶.

Cürcanî; *Ta'rifat* adlı eserinde akli ıstılahi açıdan birkaç başlık altında toplamıştır. Cürcanî özellikle felsefi tanımlara yer vermiştir. Ona göre; “Akıl kendi başına maddeden mücerred soyutlanmış bir cevherdir. Fiil halinde ise ona yani maddeye yakındır. O, her kişinin “Ben” sözü ile işaret ettiği düşünen nefistir.”¹⁷

Akıl için şu tanımlar da yapılmıştır. “Akıl, Allah Teala'nın insan bedeni- ne bağlı olarak yarattığı ruhanî bir cevherdir. Akıl, hak ile batılı bilen kalpte bulunan bir nurdur. Akıl, beden ile iç içe olan, tedbir ve tasarrufu olan, madde- den mücerred bir cevherdir. Akıl, düşünen nefis için değişken bir iştir. Akıl, nefis ve zihin birdir. Ancak idrak edici olması sebebiyle nefis; kavramaya kabiliyetli olması sebebiyle de zihin olarak isimlendirilmiştir¹⁸.

Cürcanî'nin ikinci akıl tanımı daha kısa ve özdür: “Akıl, eşyaların hakikatlerinin onunla akledildiği şeydir. Onun bulunduğu yerin kalp veya baş olduğunu ifade edenler de olmuştur.”¹⁹

¹¹ Çankı, Mustafa Namık, **Büyük Felsefe Lügati**, İstanbul, 1958, c. III, s. 23-25.

¹² Rıfat, Ahmet, **Tasvir-i Ahlâk**, İstanbul, 1995, s. 29.

¹³ Çankı, a.g.e., s. 25.

¹⁴ Çankı, a.g.e., s. 24.

¹⁵ Çankı, a.g.e., s. 23.

¹⁶ Çankı, a.g.e., s. 24.

¹⁷ Cürcanî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, **et-Ta'rifat**, Matbaatü Mustafa el-Bâni el-Halebî ve Evladihî, Mısır, 1938, s. 132.

¹⁸ Cürcanî, a.g.e., s. 132.

¹⁹ Cürcanî, a.g.e., s. 132.

Cürcanî'nin eserinde yer alan üçüncü akıl tarifinde ise; "Akıl, akıl ve adalet sahiplerini kötü yollardan meneder. Ve o, bilinmeyenleri vasıtalar ile hissedilebilenleri müşahedeler ile idrak eden mücerret bir cevherdir."²⁰

Duyu-ötesi varlığı vasıtalarla, duyularla bilinebilenleri deney ve gözlemle algılama yetisi anlamına da gelen akıl, nazari ve zorunlu ilimlerin kendisiyle idrak edildiği bir ışımadır. Akıllı kişi, nefesine ve arzularına akli galip geldiği için, nefesine hakim olan ve davranışlarını kontrol edebilen, onu kötü arzularından koruyan Rabbine karşı daima saygılı, adımlarını atmadan önce iyi düşünebilen ilim ve irfan sahibi kimsedir²¹.

Akıl öyle asil bir sıfattır ki, kişi onunla ilim öğrenmeye ve tefekküre muktedir olur. Sebeplerin ve aletin selameti halinde "zaruriyat" onunla bilinir²².

Filozofların ve kelamcılarının tariflerini çoğaltmak mümkündür. İttifak ettikleri ortak bir nokta varsa, o da aklın mücerred bir cevher olduğudur.

İnsan, yaratılışına yerleştirilmiş akletme yeteneğiyle metafizik olayları algılayabilecek bir donanıma sahiptir. Akıl, eşyanın güzellik ve çirkinlik, kemal ve noksanlıkla ilgili sıfatlarını kavrayacak bir özellikte yaratılmıştır. Hatta akıl, iki hayırlıdan daha hayırlı; iki şerden daha şerli olanı birbirinden ayırt edebilecek manevi bir güce sahiptir. İnsan sahip olduğu bu manevi güç ile gerekli olan nazari bilgileri elde eder. Bilgiyi elde eden güç, İslam'da insanı mükellef kılan akıl gücüdür. Akletme insanda ana rahminde cenin iken oluşmaya başlayan bir özelliktir. Ergenlik boyunca gelişir ve gittikçe olgunlaşır. Bu ise zarûriyyatı anlayan güç olup, bu güçle elde edilen bilgi, kullanılmadığı takdirde

²⁰ Cürcanî, a.g.e., s. 133.

²¹ Altıntaş, Ramazan, **İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 35.

²² Taftazanî, Sadettin, Mesud b. Ömer, **Şerhu Akaidu'n-Nesefî**, Şirket-i Sahafîye-i Osmaniye, İstanbul, 1320, s. 31.

akılsızlık özelliği taşır²³. Kur'an bunu şu şekilde değerlendirir; "Onlar, sağır, dilsiz ve kördürler. Zira akıllarını kullanmazlar."²⁴

"Akıl, kalb ve ruhun madeninde, beynin ışığında bulunan manevi bir nurdur ki, insan bununla, duyu organlarıyla hissedilmeyen şeyleri anlar. Ayrıca, hissedilenden, hissedilmeyene intikale sebep olan veya hissedilemeyen bir manayı bizzat ve açıklıkla keşfeden idrak vasıtasına akıl denir."²⁵ Akıl kademe kademe gelişir ve tamamlanır. "Akıl, kabul edilen tarife göre ruhani bir nurdan ibarettir ki, insan nefsi onunla zaruri ve nazari olanları idrak eder. Onun varlığı çocuğun ana rahminde yaratılıp, cenin halinde bulunduğu dönemden başlayarak kademe kademe buluş çağına kadar gelişir ve tamamlanır. İnsan ilahi bir emanet olan bu manevi kuvvet ile eşyanın güzel veya çirkin, neyin iyi neyin kötü olduğunu, kemal ve noksana müteallik sıfatların farklarının belirlenmesini, arazları, faydaları ve emirlerin maksadını takdir eder."²⁶

Müslüman düşünürler akli, duyu organlarının ve beynin çalışmasından doğan maddi bir sonuç kabul eden ve her şeyin tabiatın etkisiyle olduğunu savunan natüralist, maddeden başka varlık ve kuvvet tanımayan materyalist, bütün fikirlerin duyumlardan meydana geldiğini ileri süren sansualist filozofların aksine onu insanda doğuştan mevcut olan ruhi bir güç olarak kabul etmişlerdir. Bu ruhi güç, İslam filozoflarının ileri sürdüğü gibi varlığı meçhul bir faal aklın tesiriyle değil, Allah'ın istemesiyle çalışır²⁷.

Akıl, insanda bilgileri meydana getiren sebeplerden biridir. Akıl ile duyu organlarının idrak sahası olan hissedilenlerin dışında kalan ma'kulât denilen mücerret olan soyutlar idrak edilir. Duyular gözlenip duyulabilen mücerret olanlar hakkında insana bilgi sağlar.

Akıl, maddi bir kuvvet olmayıp mücerred ve ruhani bir cevherdir. Akıl, insanda bulunan (nefs-i natıkaya) konuşan nefse mahsus bir kuvvettir ki, nefis

²³ Altıntaş, a.g.e., s. 35-36.

²⁴ el-Bakara, 2/171.

²⁵ Yazır, Elmalılı Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**; Eser Neşriyat, c. I, İstanbul, 1982, s. 566.

²⁶ Salahi, Mehmet, **Kamus-u Osmani**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1313. s. 143.

²⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Akıl" mad. **DİA**, c. II, İstanbul, 1989, s. 244.

bununla ilimleri elde eder ve mefhumları, tabirleri ve terimleri idrak edip, kavramaya muktedir olur. Aklın bu özelliğiyle, bilinmeyenleri tariflerle tasavvur ederek ve delillerle kabul ve tasdik ederek, hissedilenleri de beş duyu ile müşahede ederek idrak edip anlar²⁸.

Kur'an-ı Kerim'e göre insanı insan yapan onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilahi emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur'an'da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil şeklinde geçmektedir. Bu ayetlerde genellikle "akletmenin" yani akılı kullanarak, doğru düşünmenin üzerinde durulmuştur. Kur'an terminolojisinde akıl "bilgi edinmeye yarayan güç" ve bu güç ile elde edilen bilgi şeklinde tarif edilmiştir²⁹.

Akıl, insanın bilme, düşünme, hareketlerini düzenleme yetisidir. Akıl sayesinde, insanlar hükümler arasındaki mantıki bağlantıları kavrar. Çeşitli olayların kanunları bulunur ve bu kanunlara dayanarak gelecek hakkında hüküm verilebilir. Akıl, içgüdülerle değil, düşünceyle hüküm verme ve hareket etme yetisidir.

²⁸ Tunç, Cihad, "İslam Dininde Kâlb ve Aklın Önemi", **E.Ü.İ.F. Dergisi**, S. 7, Kayseri, 1990, s. 23.

²⁹ Bolay, "Akıl" mad., s. 238.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN VE HADİSTE AKIL

A) KUR'AN'DA AKLIN ANLAM ALANINA GİREN KAVRAMLAR

Allah, insanları yaratırken onlara fiziki yapısından başka bir takım kabiliyetler vermiştir. Bunların en önemlilerinden biri de akıldır. Akılı, en genel anlamıyla; insanı diğer canlılardan ayıran, onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi olarak tanımlayabiliriz. Kur'an'da akıl kelimesi birçok yerde kullanılmıştır. Ayetlerde “akletmemiz” ve akılı kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur. Bu önemine binaen akıl kelimesi Kur'an'da kırk dokuz yerde³⁰ fiil ve sıfat olarak zikredilmiştir.

İnsanlık için yegâne hidayet kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, muhakkak ki, baştan sona insan düşüncesine hitap etmektedir. Akla, düşünceye hitap etmeyen bir kelimesi dahi yoktur. Fakat bazı ayetlerinde doğrudan insan düşüncesine seslenerek, onun daha derinden, daha etraflı düşünmesini, aklını kullanmasını istemektedir³¹.

İnsan aklının idrak edemediği, akılı ile anlayamayacağı her türlü bilgileri, bizleri yaratan Yüce Allah (c.c) vahiyle insanlara peygamberler aracılığıyla bildirmiştir. İçerisinde ilahi vahiyler bulunan “Kur'an” insanın düşünce yeteneğine, aklına dikkat çekerek aklını kullanmasını istemektedir. Kur'an, insan aklının eksik yönlerini getirdiği ilkelerle tamamlar. İnsanlara inmiş olan Kur'an, insanın hem bu dünyada hem de ahirette de huzurlu ve mutlu olabilmesi için insanın aklını kullanmasını istemektedir. Yüce Allah, Kur'an-ı Ke-

³⁰ Bakara, 2/44, 73, 75, 76, 164, 170, 171, 242; Âl-i İmrân, 3/65, 118; Mâide, 5/58, 103; En'âm, 6/32, 151; A'râf, 7/169; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/16, 42, 100; Hûd, 11/51; Yûsuf, 12/2, 109; Ra'd, 13/4; Nahl, 16/12, 67; Enbiya, 21/10, 67; Hacc, 22/46; Mü'minûn, 23/80; Nûr, 24/61; Furkân, 25/44; Şuarâ, 26/28; Kasas, 28/60; Ankebût, 29/35, 43, 63; Rûm, 30/24, 28; Yâsin, 36/62, 68; Saffât, 37/138; Zümer, 39/43; Mü'min, 40/47; Zuhruf, 43/3; Câsiye, 45/5; Hücurât, 49/4; Hadîd, 57/17; Haşr, 59/14; Mülk, 67/10.

³¹ Bkz. Furkan, 25/44; Bakara, 2/170, 171; Maide, 5/58; En'am, 6/32, 151; Yunus, 10/16, 100; Ra'd, 13/19; Nahl, 16/12.

rim’de, insanların iyi ile kötüyü, hak ile batılı tefrik edebilmeleri için onları akıllarını kullanmaya çağırıyor. “Andolsun ki Biz sizin üstünüzde yedi yol yarattık. Biz yaratmaktan habersiz değiliz.”³²

Bu ayetteki “yedi yol”dan Elmalılı Hamdi Yazır, insanın yedi idrak yolunun anlaşılacağını belirtmiştir ki, bunlar görme, işitme, tatma, koklama ve dokunmadan ibaret beş duyu ile akıl ve vahiy yollarıdır³³. Bu kavramlar çağdaş epistemoloji de bilgi kaynakları arasında inkar edilemez bir yere sahiptir ve bunlar vasıtasıyla elde edilen bilgi, kesin bilgi olarak değerlendirilmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de akıl ve akla delalet eden, akıl anlamında kullanılan pek çok kavram vardır. Kur’an’da akıl kavramıyla yakın ilişki halinde bulunan ve aklın yakın anlam alanına giren belli başlı kavramları şöyle sıralayabiliriz:

1. Akıl

Kur’an-ı Kerim’de aklın değişik köklerden türetilen çeşitli kullanımlarıyla karşılaşmaktayız. Kur’an’da akıl, kırk dokuz yerde, fiil ve sıfat olarak zikredilmiştir. Özellikle Kur’an’ın kavramı mastar olarak değil de, muzari sigasıyla ya da eylem yönüyle zikretmesi, onun daha çok işleyen akla çağrıda bulunduğunu göstermektedir.

Kur’an-ı Kerim’de akıldan bahseden ayet-i kerimeler, genellikle iman etmeyen toplumlara yönelik bir hitap içerisinde olmuştur. Allah’u Teala’nın, Yahudi toplumuna hitabı Kur’an’da şöyle olmuştur: “Allah’ın kelamını (Tevrat’ı) dinlerlerdi de akılları aldıktan sonra onlar bunu bile bile tahrif (ve tağyir) ederlerdi.”³⁴ Bu türden inançsız insanların iman etmesini beklemek boşunadır. Bu gibiler iman etmedikleri gibi, iman edenlere de engel olmaktadır. Burada dikkat çekilen grup Yahudilerden Tevrat’ı en iyi anlayanlardır.

Yine başka bir ayette: “(Ey Yahudi bilginleri) siz, insanlara iyiliği (gerçeği ve peygambere iman etmeyi) emredersiniz de, kendinizi unuttur musu-

³² Mü’minun, 23/17.

³³ Yazır, a.g.e., c. V, s. 3439.

³⁴ Bakara, 2/75.

nuz? Hâlbuki kitap da (Tevrat) okuyorsunuz. Hala aklınızı başınıza almayacak mısınız?”³⁵ buyrulmaktadır.

Kur’an, kendisi unutupda başkalarına iyilik edenlerin bu düşüncelerini yermektedir.

Hz, Peygamber de, insanlara iyiliği öğretip onunla amel etmeyen alimin misalini, insanları aydınlatıp da kendisini yakan çıranın haline benzemektedir.³⁶

Aklı olan başkasının iyiliğini isterken kendisini unutmuyor mu? Başkasını irşad edip kendisini unutmak ve kendisini iyilikten mahrum etmek, başkasını selamete çıkarıp kendisini ateşe atmak demektir ki, bu da akıl nazarında bir zıtlık teşkil eder. Aklı olan tenakuza düşmez.

“Andolsun ki size öyle bir kitap indirmişizdir ki (bütün) zikir (ve şeref)iniz ondadır. Hala akıllanmayacak mısınız?”³⁷ “Size verilen her bir şey, dünya hayatının bir geçimliği ve süsüdür. Allah katında olan daha iyi ve devamlıdır. Akletmez misiniz?”³⁸

Razi’ye göre bu ayetin tefsiri konusunda iki görüş vardır.

a) Bu hitabın müminlere raci olduğu şeklindedir. Allah’u Teala, sanki şöyle demiştir: “Onların iman etmelerini ummanızı gerektirecek bir durum olmadığına dair, onların vasıfları hakkında zikretmiş olduğum şeyleri anlamıyor musunuz?”

b) İkinci görüşe göre ise ayetin muhatab kitlesi Yahudilerdir. Buna göre sanki onlar birbirleriyle baş başa kaldıkları zaman şöyle demişlerdir: “Siz Müslümanlara, vebali ve sorumluluğu size ait olacak şeyleri söylüyorsunuz. Bunun şu anda içinde bulunduğunuz duruma uymadığını anlamıyor musunuz?” Bu

³⁵ Bakara, 2/44.

³⁶ İbni Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, çev.. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, İstanbul, 1983, II, s.324.

³⁷ Enbiya, 21/10.

³⁸ Kasas, 28/60.

ifade şekli daha açıktır. Çünkü bu açıklama, onlar hakkındaki sözün bir devamı mahiyetindedir; sözü Yahudilerden başkasına hamletmenin gereği yoktur³⁹.

Dünya ve ahiret hayatı arasındaki farkı sezebilmek için akla ihtiyaç vardır. Burada soru sorularak, cevap verilmekte ve dikkat çekilmekte, aklın gücünü kullanması için uyarı yapılmaktadır..

“Akletmez misiniz?” (افلا تعقلون) şeklinde soru ile biten ayetler konusunda Zemahşeri şu yorumu yapmıştır: “Bu tabir onları şiddetle azarlamak ve tahkir içindir. Söylenmek istenen ise; hala yapmakta olduğunuz şeyin kötülüğünü anlamıyor musunuz? Artık bunu farkedin, yapmaktan vazgeçin, sizler bu halinizle, akılsız insanlar gibisiniz. Zira akıl kötülüğün işlenmesine razı olmaz ve engel olur.”⁴⁰

“Sığırın bir parçasıyla ona vurun dedik. İşte böylece Allah ölüleri diriltir ve aklınızı kullanasınız diye sizlere ayetlerini gösterir.”⁴¹ Burada, Hz. Muhammed (s.a.v) gerçek peygamber olduğunun delil ve alâmetlerini size gösteriyor ki, bilip onun haktan getirdiği şeyler hususunda doğru olduğunu anlayasınız⁴².

“Allah katında, yeryüzündeki canlıların en kötüsü gerçeği akletmeyen sağırlar ve dilsizlerdir.”⁴³ Kur’an’ı dinleyenler anladıktan sonra, inatlarında vazgeçemediler, aklettikten sonra bile kibir ve gururlarından dolayı hakkı kabule yanaşmadılar. Burada kastedilen sağır ve dilsizler, hitabı açık bir biçimde işittikleri halde onu duymazlıktan gelen kimselerdir. Allah’u Teala onları, cahillikleri ve kendilerine söylenenlere uymadıkları için hayvanlara benzetti. Bunun için onları düşünmeyen, akli olmayan sağır ve dilsizler olarak vasıflandırdı.

³⁹ er-Razi, Fahreddin, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer, **el-Tefsirü'l-Kebir**, Daru't-Tibâati'l-Amire, c. I, İstanbul, 1308, s. 577-578.

⁴⁰ ez-Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşaf An Hakâiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil**, **el-Matbaatü'l-Amire**, c. I, Kahire, 1308, s. 213.

⁴¹ Bakara, 2/73.

⁴² et-Taberî, Muhammed b. Cerir, **Cami'u'l-Beyân An Te'vil-i Ayni'l-Kur'an (Taberi Tefsiri)**, Matbaatü Mustafa el-Bânî, el-Halebi ve Evladihi, c. I, Mısır, 1954, s. 361.

⁴³ Enfâl, 8/22.

Allah onları zemmetmek üslubuyla, kendilerine uygun bir vasıfla nitelendirmiştir⁴⁴.

İnançsızların, ilahi emirleri kabullenecek müsait fitratları yoktu. Kendilerinin bozdukları fitratlarını, kapadıkları gönüllerini, Allah da açmıyor. Bazen akılları gerçekleri idrak eder, ancak kararın gönülleri buna müsaade etmez.

Diğer taraftan Yüce Allah, yer içte ve dıştaki (enfus ve afak) izhar ettiği ayetlere dikkat çekmekte ve insanları bunları düşünüp akletmeye çağırmaktadır: “Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah’ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah’ın varlığını ve birliğini ispatlayan) birçok deliller vardır.”⁴⁵ Bu ayetin delalet ettiği manaları, Kâdı Abdulcebbar üç başlık altında ele almıştır:

a) Eğer bilgiler, zaruri olarak bilinse ve ilhamlarla elde edilmiş olsaydı, ayette sayılan şeyleri delil diye nitelendirmek doğru olmazdı. Çünkü kesin olarak bilinen bir şeyi tanımlarken delile ihtiyaç duyulmaz.

b) Eğer Hak; taklid, atalara körü körüne uyma ve örfeye göre hareket etmekle bilinecek olsaydı, bunlarla istidlal etmek doğru olmazdı.

c) Diğer cisim ve arazlar, her ne kadar bir yaratıcının varlığına delalet ediyorlarsa da, Yüce Allah, özellikle bu sekiz şeyi zikretmiştir. Çünkü bunlar birer delil olarak, insanlar için en bol biçimde birer nimet olma hususiyetini bünyelerinde toplamışlardır. Bu özellikteki deliller, kalplerde daha tesirli olur⁴⁶.

⁴⁴ er-Razi, a.g.e., c. IV, s. 530.

⁴⁵ Bakara, 2/164.

⁴⁶ Razi, et-Tefsiru’l-Kebir, c. II, s. 105.

Kur'an'ın, “Biz bu misalleri insanlara veriyoruz, onları ancak bilenler anlayabilir.”⁴⁷ ifadesini Zemahşeri, “Doğruluğunu ve güzelliğini yalnız alimler anlar. Çünkü gizli manaları, misal ve teşbihleri, akıllara tasvir edecek olanlar, anlaşılmasını sağlayan yöntemleri bilenler sadece âlimlerdir” şeklinde yorumlamıştır⁴⁸.

Yüce Allah, Kur'an'ı anlamaları hususunda herhangi bir zorlukla karşılaşmamaları için “Hakikat biz onu, (manasına) akıl edersiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik.”⁴⁹ şeklinde buyurmuş, eğer yabancı bir dille Kur'an indirilse⁵⁰ o zamanda zaten hiç anlamıyoruz diyerek, yine inkar edeceklerini dile getirmiştir.

“Yoksa onların çoğunu hakikaten (söz) dinlerler mi, yahut akıllanırlar mı sanıyorsun? Onlar başka değil, dört ayaklı hayvanlar gibidir. Belki yolca daha sapıktırlar.”⁵¹

Ayeti kerime “çoğunu” ifadesini kullanıyor, hepsi demiyor. Çünkü içinde küçük bir azınlık hidayete yöneliyor veya gerçekler karşısında durup düşünüyor. Kur'an-ı Kerim akıldan bahseden ayet-i kerimeler, genellikle iman etmeyen toplumlara yönelik bir hitap içerisinde olmuştur. Bazı ayetlerde soru sorularak, cevap verilmekte ve dikkat çekilmekte, aklın gücünü kullanması için uyarılar vardır.

Buraya kadar içinde özellikle “akl” veya bundan türemiş olan ve çeşitli manalar içeren ayetlerin tefsirini vermeye çalıştık. Bu ayetlerin sayısı daha da çoğaltılabilir.

⁴⁷ Ankebut, 29/43.

⁴⁸ Zemahşeri, Keşşaf, c. II, s. 180.

⁴⁹ Yusuf, 12/2.

⁵⁰ Bkz. Fussilet, 41/44.

⁵¹ Furkan, 25/44.

2. Nüha

Akıl manasına gelen bir başka kelime de “en-nühyetü” (النهي) kelimesidir. Bu kelime “en-nüha” (النهي) şeklinde çoğul olarak Kur’an’da yer almaktadır.

“Nüha” bir şeyin en üst seviyesi, bir şeyin sonu, zihin, zeka, insanı çirkin olan şeylerden uzaklaştıran akıl, bir nesnenin kirlenmesine engel olmak anlamına da gelir⁵². “O ki; sizin için yeryüzünü döşemiş, orada sizin için yollar açmış, gökten su indirmiştir. Biz, o su ile çeşitli bitkilerden çiftler çiftler çıkardık. Hem siz yeyin, hem hayvanlarınızı otlatın. Şüphesiz ki bunlarda akıl sahipleri için deliller vardır.”⁵³ Nüha, zekanın, bilginin ve ona müracaatın son noktasını oluşturmaktadır. “Ülü’l-elbâb” ile “ülü’n-nühâ” arasındaki fark sadece yazılıştadır, mana itibariyle yine “akıl sahipleri”ni kastettiğini ayetin içeriğinden anlamaktayız.

Bu ayetten çıkarılacak mana; hayatın her aşamasında sürekli akan hayat kanunları, akışlarına uygun olarak cereyan edip gider. Bunda akıl sahipleri için ibretler vardır. Kâinatın eşsiz nizamını görüp düşünen akıl sahiplerinin, her şeyi yaratan, yaratıcısını bulmaması mümkün değildir.

“Bizim, onlardan önce nice nesiller helâk etmiş olmamız kendilerini yola getirmedi mi? Hâlbuki onların yurtlarında gezip dolaşırlar. Bunda, elbette akıl sahipleri için nice ibretler vardır.”⁵⁴ Yüce Allah, bu ayetlerde sağlam akıl sahipleri için ibretler olduğunu bildirmiştir. “Ulû’n-nüha”, akıl sahipleri demektir. Daha doğrusu, nehy, aklın meziyetine delalet etmektedir. Çünkü nehy, (bir şeyden geri durma ve geri durdurma), şeklinde kötülükten vazgeçen akıllı kimseler için söz konusudur. Bu tıpkı “ulû’l-azm” (azim sahibi) şeklindeki sözümüzün, ihtiyatlı ve temkinli olan kimseler için, bir meziyet ve üstünlük

⁵² İbn Manzur, a.g.e., c. XV, s. 346.

⁵³ Taha, 20/53-54.

⁵⁴ Taha, 20/128.

ifade etmesi gibidir⁵⁵. “Nüha” kavramı, tarihi olgulardan hareketle tarih sahnesinden silinen kavimlerin, helak edilme nedenlerinden dersler çıkararak akıl anlamında kullanılmıştır.

Peygamberler ilahi vahiy vasıtasıyla, gayr-i makul tavır sergileyen isyankâr kavimleri uyarmışlardır. Ahlaki anlamda yozlaşarak, değerler bazında çürüyen topluluklar, Peygamberlerin akli mesajından nasiplerini almamışlardır.

Câbiri, Kur’an’daki ma’kûl-gayr-i ma’kûl mücadelesini temelde tevhid-şirk mücadelesi olarak görmektedir. Buna misal olarak, peygamberlerin kavimleriyle yaptıkları sayısız teolojik tartışmaları, aklın mesajının yayılması ve üstün tutulması, gayr-i ma’kûl tartışmayı ise, şirk mesajının silinmesi olarak sunmaktadır⁵⁶. Görüldüğü üzere akıl ile aynı anlama gelen nüha, zekanın, bilginin ve ona müracaatın son noktasını oluşturmaktadır. Nüha akletmenin en üst seviyesine işaret etmektedir. Yine nüha, tarihte vuku bulmuş olaylardaki ders çıkararak ibret alan akıl anlamında da kullanılmıştır.

3. Lübb

“Lübb”; bir şeyin özü, hakikati, her türlü şâibe ve karışıklıktan arınmış “parlak” akıl demektir. Ceviz gibi kabuklu meyvelerin iç kısmına lübb (öz) denildiği gibi insanın özünü de akıl oluşturduğundan buna lübb denilmiştir. Her “lübb” sahibine akıllı denilebilir fakat her akıllıya “lübb” sahibi denilemez. Kur’an’da, lübb kavramı her türlü şaibeden uzak, saf ve temiz tam akıl anlamında kullanılmıştır⁵⁷.

“Çünkü akıl, insanda bulunan meziyetlerin en üstünü, insanı hayvandan ayıran bir hususiyet ve onu melekler seviyesine yaklaştıran bir istidattır. İçsel ve vicdani yönden arınmışlığa sahip olan böyle bir akıl sahibi insan, iyi olanın en iyisini ve kötü olanın da en kötüsünü birbirinden ayırabilir. İşte bundan dolayı “lübb” akıldan kinayedir. Buna göre “yâ uli’l-el-bâb” tabiri, vicdani kir-

⁵⁵ Razi, et-Tefsiru’l-Kebir, c. VI, s. 119.

⁵⁶ Câbirî, Muhammed Âbid, **Arap Aklının Oluşumu**, (çev. İbrahim Akbaba), İstanbul, 1997, s. 187-188.

⁵⁷ Altıntaş, a.g.e., s. 55-56.

lenmemiş, ahlaki açıdan temiz manasına “yâ uli’l-ukûl/ey akıl sahipleri” demektir.”⁵⁸

Kur’an-ı Kerim çeşitli yerlerde akıldan söz ederken “lûbb” ifadesini kullanmıştır. Bu özelliğe sahip olanlara da, “akıl sahibi” manasında “ulü’l-elbâb” lafzını kullanmıştır. “Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. Bir de azık edininiz. Şüphesiz ki, azığın en hayırlısı, takvadır. Ey akıl sahipleri; benden korkun.”⁵⁹

Razi, ayetteki “lûbb” sözünü “her şeyin lûbbü ve lûbabı o şeyin saf ve halisidir” şeklinde tefsir ederek, bu konuda âlimlerin ihtilafa düştüğünü belirtmiştir. Bazıları “Lûbb aklın bir ismidir. Çünkü o insandaki en müşerref şeydir. İnsan akılla hayvanlardan ayrılmış, onunla meleklerin derecesine yaklaşmış, yine onunla eşyaların en hayırlısını ve en şerefliğini ayırt edebilir hale gelmiştir.” dediklerini rivayet etmiştir.

Diğer bazıları ise; “Lûbb kelimesi esasen kalbin bir ismidir. Kalpte aklın bulunduğu yerdir. Kalp bazen akıldan kinaye olur.”⁶⁰ “Yerlerin ve göklerin yaratılmasında, gece ve gündüzün farklılaşmasında akıl sahipleri için (ulü’l-elbâb) ibretler vardır.”⁶¹ Ulü’l-elbâb, Kur’an’ı gereği gibi maksadına uygun bir şekilde anlamada aklını kullanan kimseler için verilen övgüye dayalı bir niteliktir. Ancak böyle bir akıl sahibi, yerlerin ve göklerin yaratılış hikmetini kavrayabilir. Kur’an da lûbb kavramı saf ve temiz tam akıl anlamında kullanılmıştır. Lûbb, daha çok bir şeyin özünü, hakikatini anlamada kullanılmıştır. Böyle bir akla sahip olanlar, yerlerin ve göklerin yaratılış hikmetini özünü kavrayabilir.

4. Hicr

Yasaklamak, haram kılmak, engellemek, örtmek, koruma altına almak gibi manalara gelir. O bir isim olarak insanı, dinin yasakladığı haram kıldığı

⁵⁸ Altıntaş, a.g.e., s. 56.

⁵⁹ Bakara, 2/197.

⁶⁰ Razi, el-Tefsiru’l-Kebir, c. II, s. 253-254; Cürçani, Ta’rifat, s. 132.

⁶¹ Al-i İmran, 3/190.

şeylerden, gayri-ahlaki fiil ve davranışlardan sakındırdığı için akıl anlamında hicr olarak kullanılmıştır⁶². ‘hicr’ kelimesine yüklenen bu anlam, ‘akıl’ sözcüğünün, ‘engel olma, mani olma’ şeklindeki anlamlarıyla örtüşmektedir.

“Tan yerinin ağarmasına, on geceye (haccın on gecesine), çifte ve teke, (herşeyi karanlığı ile) örttüğü an geceye yemin ederim ki, bunlarda akıl sahibi (lizî hicr) için elbette birer yemin (değer) vardır.”⁶³ Bu ayet yeminle başladığı için Allah’ın kudretine ve insan için elzem olan hususlara dikkat çekilmiştir. Akıl sahibi insanlar düşünerek, ayette verilmek istenen mesajı anlayacak kapasitededirler.

Hicr kavramı; insanın düşünmesini, olaylar arasında karşılaştırma yapmasını, kötü düşünce ve davranışlardan, her türlü ifrat ve tefritten sakındırmayı içermesinden dolayı, akılla bir anlam bütünlüğü oluşturur.

Hicr de akıl anlamında kullanılmıştır. Çünkü hicrin anlam kapsamı içinde yer alan yasaklamak, engellemek, örtmek koruma altına alma gibi manalar akıl içinde geçerlidir. Nitekim akıl da dinin yasakladığı haram kıldığı şeylerden, ahlak dışı fiil ve davranışlardar insanı sakındırmaktadır.

5. Kalb

İslam’a göre akıl ile kalp arasında bir farklılık yoktur. Aklın yeri ile kalp arasında ilişki bir hayli fazladır. Bu konuda İmam-ı Azam Ebu Hanife, dimağ, İmam Şafi, kalb⁶⁴, Mustafa Sabri Efendi ise akılla kalbin farklı şeyler olmadığını belirtmiştir. Çünkü Kur’an’da anlama işini kalbin yaptığı ve bunun da aklın bir fiili olduğunu belirtmektedir⁶⁵.

İsfahani’ye göre kalb, değişik anlamlara gelmektedir. Ayet-i Kerime’de; “(Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsa-

⁶² el-İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed Rağıb, **ez-Zeria ila Mekarimiş-Şeria**, el-Matbaatü’l Hayriyye, Kahire, 1973, s. 78.

⁶³ el-Fecr, 89/1-5.

⁶⁴ Muhasibi, Ebu Abdullah Haris b. Esed, **el-Akl ve Fehmu’l-Kur’an**, Beyrut, 1971, s. 140.

⁶⁵ Mustafa Sabri Efendi, **Mevkifu’l-Akl ve’l-İlm ve’l Alim**, Dâru İhyai’t-Türâsil-Arabiyye, Beyrut, 1981, c. I, s. 440.

lardı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lakin göğüsler içindeki kalpler kör olur.”⁶⁶ Ayetteki gönül gözünden kastedilen akıldır. Ayette ifade edildiği gibi asıl körler, kalp gözlerini kaybedenlerdir. Bunlar tarihi basiretle inceleyip, olaylar üzerinde düşünmeyen, bu yüzden de geçmiştekilerin yapmış oldukları hataları tekrar edenlerdir. Oysaki akıllı insan geçmişten ders alır ve aynı hatalara düşmez⁶⁷.

Bir başka ayette de Yüce Allah kalp ile düşünmeyi birbiriyle ilişkilendirmekte ve düşünmemenin nedeni olarak kalbin kilitli oluşuna dayandırmaktadır. “Onlar Kur’an’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?”⁶⁸ Ayette kalp, akıl ile aynı anlama gelmektedir. Kilitlenmiş bir kalp veya akıl, tefekkürden yoksun olup bilgi üretmez. Ayette insana atfedilen kalbin kilitli oluşu, insan iradesine dayalı olarak meydana gelen bir arıza olup, bu hususta insanı bir fiili yapmaya veya yapmamaya zorlayacak cebri bir unsur bulunmamaktadır. Kur’an-ı Kerim “kalb” kelimesini, düşünce ve anlama edatı olarak kullanırken, kalble aklın çelişkiye düşmeden, nasıl bir uygunluk arz ettiklerini de göstermektedir.

Diğer bir ayette ise kalp, bilgiye erişmenin bir aracı olarak takdim edilmektedir. “Andolsun ki Biz, cinn ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır; anlamazlar, gözleri vardır; görmezler, kulakları vardır; duymazlar.”⁶⁹ Bu ayetle, ilmin insandaki yerinin kalb olduğuna hükmedilmiştir, zira Yüce Allah onları zemmedip kınarken, kalplerinin anlamadığını ve anlayışsızlıklarını belirtmiştir. Bu açıklamanın doğru olması için, ilmin mahallinin kalb olması gerekir⁷⁰.

⁶⁶ el-Hacc, 22/46.

⁶⁷ İsfehanî, el-Müfredat, s. 260.

⁶⁸ Muhammed, 47/24.

⁶⁹ A’raf, 7/179.

⁷⁰ Razi, et-Tefsiru’l-Kebir, c. IV, s. 471-472.

“Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki, orada onları akledecek kalbleri, işitecek kulakları olsun. Ne var ki yalnız gözler kör olmaz, göğüslerde olan kalbler de körelir.”⁷¹

Razî, bu ayette maksadın, itibarı (ibret almayı) tamamlayan şeylerin zikredilmesi olduğunu söylüyor. Razî’ye göre, yeryüzünde dolaşıp, her şeye ibret gözüyle bakılmalıdır. Bu “görme ve duyma” olaylarının etkili bir şekilde gerçekleşmesi, gelişi güzel bir gezmenin sonucunda değil, kalbin düşünüyor olmasına bağlıdır. Çünkü görüp işiten, fakat düşünüp de ibret almayan kimse hiçbir şekilde fayda elde etmemiştir. Eğer düşünseydi ondan yararlanırdı.⁷² Onların gözlerinde herhangi bir problem yoktur. Onların körlükleri kalplerindedir. Çünkü gördüklerinden yararlanamıyorlar.

Gazali kalbin iki tanımını vermiştir. Birinci manası insanın sol tarafında sol memenin altına doğru yerleştirilen çam kozalağı şeklinde bir et parçası anlamındadır. İçi siyah kan doludur. Ruhun madeni ve kaynağı orasıdır. Bu kalp insanlarda olduğu gibi, hayvanlarda, hatta ölülerde de vardır. İkinci manası, bir latife-i Rabbaniye-i ruhaniye olmasıdır. Yani gözle görülmeyen, ruhani olan latif bir şeydir ki, cismanî kalb ile ilişkisi vardır. İşte insanın hakikati bu kalbi ruhanidir. İnsanda anlayan, alim ve arif bu kalbdır. Allah’a muhatap olan, sorumlu tutulan, cezalandırılan, ödüllendirilen hep bu ruhani cevherdir.⁷³

Görüldüğü gibi kalb kelimesinin işaret etmek istediği asıl mana akıldır. Kur’an-ı Kerim’in genelinde “kalb” lafzı fıkha, ilme ayrıca aklın ve her türlü ilmin içinde toplandığı bir yer manasına delalet etmektedir. Sağlam olan kalb anlar, idrak eder, ayırt eder ve öğrenir. Sakat kalb ise vazifesini yapmayarak, anlama ve idrakten uzaklaşıp, körelen kalb halini alır. Kur’an “kalb” ile insanın idrak unsurlarının hepsini kast etmiş, akıl denilen idrak gücünü ve ilhamla alakalı hususları kalb ve fuad kelimeleriyle ifade etmiştir.

⁷¹ Hac, 22/46.

⁷² Razî, et-Tefsiru’l-Kebir, c. VI, s. 242.

⁷³ Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, **İhyâu’ Ulûmi’-d-Din**, (çev. Ahmed Serdaroglu), Bedir Yayinevi, c. III, İstanbul, s. 9.

Yine ayeti kerimede: “Bir de hiç bilmediğin bir şeyin ardına gitme/düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül/akıl (fuâd), bunların her biri ondan sorumludur.”⁷⁴

Ayette fuâd, sorumlu tutulan anlamında kullanılmıştır. Çünkü kulak ve göz, bilgi elde etme organlarındandır. İnsan bu duyu organları vasıtasıyla bilgiyi oluşturacak malzemeler toplar. Örneğin, kulak, sadece doğru sözü değil, yerine göre yanlış sözü de işitir. Göz, sadece hak olanı değil, batıl olanı da görür. Fakat her iki organda hak ve batılın arasını ayırt etme gibi bir güce sahip değildir. Bu ancak akıl sayesinde gerçekleşebilir. Gerçek bilgi kaynağı akıldır. Bu nedenle kulak ve göz elde ettikleri bilgileri manevi bir arıtma merkezi olan fuâda gönderir. Bilgi kovası adı verilen bu merkezde toplanan ham bilgiler, akıl yoluyla analiz ve sentezlere tabi tutularak bir takım sonuçlara ulaşılır. Görüldüğü gibi aklın sadece ölçüp-biçen yanı yoktur; onun bir de değerlendiren, bütünü kavrayan ve böylece insanı nazarî ve amelî yetkinliğe ulaştıran yönü vardır. Kur’an’da yer alan fuâd kavramı aklın bu yönüne de işaret eder⁷⁵.

Kur’an ayetlerinde kalp ile akıl aynı anlama gelmektedir. Kalb kelimesi insanın anlama, kavrama, düşünme, hakikati bilme yönünü başka bir ifadeyle insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel niteliğini dile getirir. İnsanın idrak eden, bilen ve kavrayan tarafı olduğu için kalb ilahi hitabe muhataptır, yükümlü ve sorumludur.

Yukarıdaki ayetler, kalbin idrak, ilim ve düşünme aracı olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan dolayı kalb (fuad) sorumludur.

6. Tefekkür

Tefekkür, Arapça düşünmektir. Sufilere göre tefekkür, biri iman ve tasdikten doğup istidlâl sahiplerine, diğeri de ashab-ı şuhûda mahsus olmak üzere

⁷⁴ el-İsra, 17/36.

⁷⁵ Aydın, Mehmet, **İslam Felsefesi Yazıları**, İstanbul, 2000, s. 149.

iki türlüdür. Her iki tefekkürde de sûfiler Allah'ın nimet ve kudretini düşünür⁷⁶.

Kur'an-ı Kerim'de tefekkür kavramı fiil şeklinde olup on sekiz defa geçer. Bu ayetlerin bir kısmında tefekkürün şekil ve boyutları, diğer bir kısmında da tefekkür konuları açıklanmaktadır. Tefekkür bir anlamda akıl yürütmektir⁷⁷. Tefekkür; zihnin faaliyeti, herhangi bir konuda görüş ileri sürmek, akli kullanmak, duyuların müdahalesi olmadan zihnin eylemde, faaliyette bulunması, mantıksal açıdan doğru çalışması, insanın aklî faaliyeti⁷⁸ olarak da düşünülebilir. Çünkü tefekkür kavramının özünde düşünmek, derin düşünmek, akıl yormak, düşünceyi harekete geçirmek⁷⁹ anlamları mevcuttur. Diğer bir açıdan da tefekkür, ölçme, biçme ve tartma işini ifade eder. Nesnelere ve olaylar üzerinde akıl yürütüp sonuçlar çıkararak bu şekilde hakikate ulaşma çabasını dile getirir⁸⁰. Bunun da ötesinde tefekkür, hayrı ve şerri görmeye yarayan kalpteki ışığı ve kalbin kavramlar arasında faaliyette bulunması ve muhakeme yapmasını ifade eder.⁸¹ Tefekkür, bir şey hakkında aklın idrakler ve bilgiler doğrultusunda çalıştırılmasıdır⁸².

Yukarıda zikredilen anlamları dışında, bilgiden bilinene götüren güce fikir, bu kuvvetin faaliyetine ise, tefekkür denmektedir. Tefekkür gücü canlı varlıklar içinde, sadece insana özgüdür.⁸³

Tefekkür, düşünce üretme manasında teemmül ve aklî nazar çerçevesinde dolaşan bir kuvvettir. Başka bir ifadeyle istenilene erişmek için, eşyanın

⁷⁶ Cebecioğlu, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Rehber Yay., Ankara, 1997, s. 704.

⁷⁷ Atik, M. Kemal - Bardakoğlu, Ali - Kırca, Celal - Polat, Selahattin - Toksarı, Ali, "Tefekkür" mad., **İslami Kavramlar**, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları: 2, Ankara, 1997, s. 680.

⁷⁸ Bolay, Süleyman Hayri, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçay Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1997, s. 129-130.

⁷⁹ Çetin, Abdurrahman, "Kur'an'ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar", **U.Ü.İ.F.D.**, Bursa, 2000, c. IX, s. 194.

⁸⁰ Sönmez, Bülent, **Peygamber ve Filozof**, Araştırma Yay., Ankara, 2002, s. 33.

⁸¹ Uludağ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yay., İstanbul, 1991, s. 476.

⁸² İbn Manzur, **Lisânü'l-Arap**, c. V, s. 3451.

⁸³ İsfahânî, el-Müfredât, s. 578.

manaları hakkında kalbin bir tasarrufudur. Kalbin lambası hükmünde olan tefekkür kanalıyla insan, iyi ve kötü, yararlı ve zararlı olanı zann-ı galiple hisse-der⁸⁴. Tefekkür, bir nevi işleyen akıl olup, fikir yürütme yoludur. Akıl, nazar ve tefekkür yoluna başvurarak, analiz ve sentez görevini yapmaktadır⁸⁵.

Tefekkür aklın işleyişi anlamına gelmektedir. Eğer, akıl makineye benzetilecek olursa, tefekkür o makinenin çalışması gibidir. Nasıl ki çalışma makinenin ayrı düşünülemezse, aynı şekilde, tefekkür de akıl da ayrı düşünülemez. Tefekkür, belli kurallara göre yapılır ve felsefenin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü felsefi tahliller tefekkür boyutunda gerçekleştirilir, tutarlı ve sistemli hale getirilir; bütün insani bilgiler, felsefi sistemler ve açıklamalar tefekkürün neticesidir. Tefekkür eden kimseye de mütefekkir düşünür, denir⁸⁶.

Gazali tefekkürü bir kuvvet olarak değerlendirip, onu yapılan bütün amellerden, zikirden daha üstün görmektedir. Gazali'ye göre tefekkürün mahsulleri üçtür. Bunlar: İlim, hâl ve amellerdir. "Kalbde ilim meydana gelince, kalbin hali değişir. Kalbin tutumu değişince, azaların amelleri de değişir. Yani amel hale, hal ilme, ilim de tefekküre bağlıdır. Demek oluyor ki bütün iyiliklerin başı tefekkürdür. Tefekkür zikir ve tezekkürden de hayırlıdır. Zira fikir, zikir- dir. Aynı zamanda zikirden de fazladır. Kalbin zikri, azaların amelinden hayırlıdır. Hatta amelin şerefi, zikir ve tezekkürden de hayırlıdır."⁸⁷

Tefekkürle ilişkili olan kavramlar ile ilgili ayetlerin sayısı Kur'an-ı Kerim'de oldukça fazladır. Örneğin tefekkür on sekiz, nazar müştakları yüz yirmi sekiz, tedebbür dört, ulü'l-elbâb on altı, akıl ve müştakları kırk dokuz, ilim ve düşünceyi teşvik eden ayetler yedi yüz elliyi geçmektedir⁸⁸. Tefekkür,

⁸⁴ Cürcâni, et-Ta'rifat, s. 216.

⁸⁵ Özcan, Hanefi, **Matûridi'de Bilgi Problemi**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yay., İstanbul, 1993, s. 171-172.

⁸⁶ Erdem, Hüsameddin, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Konya, 1993, s. 21.

⁸⁷ İmam Gazali, İhyâu Ulûmi'd-Din, c. IV, s. 76.

⁸⁸ Çetin, Mustafa "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", **D.E.Ü.İ.F. Dergisi**, S. 8, İzmir, 1994, s. 45.

tedebbür, tezekkür, akletme, nazar etme gibi kavramlar Kur'an-ı Kerim'de tefekkür kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılmış kelimelerdir⁸⁹.

Tedebbür ve teemmül kavramlarını Gazali tefekkür kavramıyla aynı anlama gelen eş kavramlar olarak zikrederken, tezekkür, itibar ve nazar kavramlarının manaları ise daha değişik anlamlar ihtiva ettiğini zikretmektedir. Gazali'ye göre; "Her mütefekkir, mütezekkirdir fakat her mütezekkir mütefekkir değildir." Tefekkür olan her yerde tezekkür de vardır, fakat tezekkür olan her yerde tefekkür olmayabilir. Tezekkürün faydası kalpte yerleşip oradan silinmemeleri için marifetleri hatırlamaktır. Tefekkürün faydası da bilgiyi çoğaltıp mevcut olmayan üçüncü marifeti elde etmektir." diyerek tefekkür ile tezekkür arasındaki farkı belirtmiştir⁹⁰.

"Kendi kendilerine, Allah'ın gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak hak olarak ve muayyen bir süre için yarattığını hiç düşünmediler mi?"⁹¹ "De ki: Körle gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?"⁹² Her iki ayette de "tefekkür" yani "düşünme" kelimesi kullanılarak cümle kurulmuştur. Bu "tefekkür"den kastedilen akletmenin yan branşı olarak değerlendirmek gerekir.

Akıllı insanlarda doğruyu bilme hususunda zorunluluk vardır. Akıllı bir kişi, hidayetle sapıklığın, şuurlu ile şuursuzun arasındaki farkı bilmek zorundadır. Kur'an'ın nazil olmasının nedenlerinden biri de, inanmayanların peygamberleri tasdik eden maddi bir mucize istemeleridir. Hâlbuki bu inanmayan insanlar akıllarını kullansalar, kendilerinden iman etmeleri istenirken durup düşünseler, Peygamber (s.a.s)'in ve getirdiği dinin doğruluğunu akılları ile anlayabilirlerdi. Bunun üzerine ayet-i kerimede ayetin sert üslubu dikkatimizi çekmektedir. "De ki: Ben size, «Allah'ın hazineleri yanımdadır, demiyorum!

⁸⁹ Kılıç, Cevdet, "Gazali'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", **Tasavvuf**, S. 5, Yıl: 2, Ankara, 2001, s. 120.

⁹⁰ İmam-ı Gazali, İhyâu Ulûmi'd-Din, c. IV, s. 76.

⁹¹ Rum, 30/8.

⁹² En'am, 6/50.

Gaybı da bilmem, size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben, bana vahy olunan Kur'an'dan başkasına uymam.»⁹³

Tefekkür, fikirlerin teşekkülünde vazgeçilmeyecek bir araçtır. Tefekkürsüz oluşan fikirler ve bilgiler beş duyu seviyesinde kalır. Ve insanı, zaruri olarak hatalara götürür⁹⁴. “Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?”⁹⁵ ayeti kerimesindeki uyarılar tefekkürün önemini dile getiren manidar ayetlerdir.

“Yeri döşeyen, onda oturaklı ırmaklar ve dağlar yaratan ve orada bütün meyvelerden çiftler çiftler yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O örtüyor. Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir toplum için ibretler vardır.”⁹⁶ Razi, bu ayeti tefsir ederken “Allah'u Tealâ Kur'an'da yeryüzünde kendi varlığına işaret eden delilleri zikrettiği zaman pek çok kere hemen arkasından “bütün bunlarda düşünen kimseler için deliller vardır”, ibaresini getirmektedir. Bunun sebebine gelince, filozoflar yeryüzünde vuku bulan hadiseleri yıldızların hareket ve değişmelerine bağlarlar. Bundan dolayı Yüce Allah bu hadiselerde düşünen kimseler için deliller, işaretler bulunduğunu, her şeyin O'nun kudretiyle gerçekleştiğini kavrar⁹⁷.

İnsanı diğer canlılardan ayırıp, insan yapan “subjektifleşme” gücüdür. İnsanın sahip olduğu maddi elementlerden ve taşıdığı proteinlerden çok, ortaya koyduğu manevi, aklî ve ruhî değerlerde önemlidir. Onun bu yönünü inkâr ve ihmal ederseniz, geriye sadece “insanın posası” kalır⁹⁸.

Kur'an'ın asıl amacı, hiçbir şey bilmeden dünyaya gelen insanı eğitmek, ikna edip inandırmak, ibret alınacak olaylar karşısında tefekkürde bulunma sorumluluğuna ulaştırmaktır. Kur'an'ın özellikle üzerinde durduğu konulardan biri de düşünmektir. Birçok ayette insanlar düşünmeye çağrılmaktadır:

⁹³ En'am, 6/50.

⁹⁴ Taylan, Necip, **İlim-Din**, Çağrı Yay., İstanbul, 1979, s. 276.

⁹⁵ Muhammed, 47/24.

⁹⁶ Ra'd, 13/3.

⁹⁷ Razi, el-Tefsiru'l-Kebîr, c. V, s. 262-263.

⁹⁸ Arvasi, Abdülhakim, **Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz**, İstanbul, 1988, s. 17.

“Rabbinden sana indirilenin hak olduğunu bilen kimse, (inkar eden) kör kimse gibi olur mu? (Fakat bunu) ancak akıl sahipleri anlar.”⁹⁹ “İşte bu (Kur’an), kendisiyle uyarılınsınlar, Allah’ın ancak bir tek Tanrı olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri; iyice düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara (gönderilmiş) bir bildiridir.”¹⁰⁰ “O halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Halâ düşünmüyor musunuz?”¹⁰¹ “Andolsun ki, biz Kur’an’ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık, fakat düşünen mi var?”¹⁰² “Apaçık mucize ve kitaplarla (gönderildiler). İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur’an’ı indirdik.”¹⁰³ “Hidayet çağrısına kulak vermeyen kafirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.”¹⁰⁴

Yukarıda tefekkürle ilgili ayetlere örnekler verdik. Tefekkürle ilgili burada yer veremediğimiz daha pek çok ayet vardır. İlgili ayetler akla, düşünmeye, tefekküre verilen üstün değeri belirten canlı belgeler sergilemektedir.

Kur’an-ı Kerim, düşünmeyi, tahlili, meseleleri derinlemesine araştırmayı, akılcı değer biçmeyi metot haline getirmiştir. Kur’an, insanları, tefekküre teşvik etmektedir. Geleneklere körü körüne bağlılığı ve taklidin her çeşidini reddeder. İnsanları taklitten kurtararak düşünce özgürlüğüne kavuşturup, fikir üretmesini, bağımsız düşünmesini sağlar.

Kur’an insanların sadece belli konular üzerinde değil, zihni çalıştırabilecek her şeyin düşünülmesini istemektedir. Tefekkürün yönü, kâinattan dine veya dinden kâinata doğru hangi yönde olursa olsun temel fonksiyon tefekkürdür. İnanmanın temelinde tefekkür, inkârın temelinde düşüncesizlik yatar.

⁹⁹ Râ’d, 13/19.

¹⁰⁰ İbrahim, 14/52.

¹⁰¹ Nahl, 16/17.

¹⁰² Kamer, 54/17.

¹⁰³ Nahl, 16/44.

¹⁰⁴ Bakara, 2/171.

Kur'an insanı imana davet etmek ve tefekkürde bulunmalarını sağlamak amacıyla sık sık; "Düşünmez misiniz?", "Tefekkür etmez misiniz?", "Akletmez misiniz?" şeklinde ifadeler kullanmaktadır. İnananları, idrak edebilenleri, anlayıp kavrayabilenleri, düşünenleri akıllı; inanmayanları, akılsız, kör, sağır, dilsiz olarak vasıflandırır ve inanmayanların inkârından dolayı kalplerinin mühürlendiğini açıkça ayetlerde belirtir.

Yine Kur'an'daki pek çok ayet, kâinattaki birçok eşya ve hadiseyi insan akli ve tefekkürünün önüne sermiş, ona düşünmesini ve muhakeme yapmasını emretmiştir. Düşünmek tefekkür kuvvetinin işletilmesiyle mümkün olur. Çok değişik, derin ve mükemmel bir ruhî yapıya sahip bulunan insanın tefekkür sahasını sınır altına almak mümkün olmayan bir şeydir¹⁰⁵.

İnsanlığı kurtuluşa erdirecek olan yegâne mucize Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'dan istifade edebilmek için O'nu anlamak gerekmektedir. Kur'an'ı anlamaya çalışmak, ayetleri üzerinde düşünmek günümüz Müslümanlarının yapması gereken en önemli görevlerden biridir.

7. Tedebbür

İslam'ın hitabı sadece duygu ve vicdana değildir. İslam'ın sık sık dile getirdiği şeylerden birisi de akılla düşünmektir. Vicdan; hakikate ulaştırın yol, düşünmek ise, imana ulaştırın hidayet kapılarından birisidir.

İnatçıların, tedebbür (düşünmemeyi) etmemelerini kınayan şu ayette, "Onlar bu sözü (Kur'an'ı) hiç düşünmezler mi? Yoksa kendilerine, daha önce geçmişteki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?"¹⁰⁶ buyrulmaktadır. Bu ayet-i kerimede, Peygamber'in kendilerine tebliğ ettiği Kur'an'ın kendilerine nasıl ulaştığı hususunda düşünmemeleri veya Kur'an'ın Peygamber (s.a.v)'e nasıl vahy olduğunu düşünmemelerine dikkat çekilmek istenmiştir¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Topaloğlu, Bekir, **İslam Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)**, D.İ.B.Y., Ankara, 1981, s. 37.

¹⁰⁶ Mü'minun, 23/68.

¹⁰⁷ Razi, et-Tefsiru'l-Kebir, c. VI, s. 295.

Tedebbür Arapçada düşünmek anlamında kullanılmıştır. Mev'iza tedebbürü ile hakikat ve mükâşefe tedebbürü olmak üzere iki tür tedebbür vardır. Bunlardan birincisi kişinin kendisi hakkında düşünmesi, ikincisi ise Kur'an'ın manası üzerinde tefekkür etmektir. Bu tefekkür ariflere mahsustur¹⁰⁸. Mev'iza bir şeyi kişinin kendi kendine düşünmesi, nasihat ve öğüt almasıdır.¹⁰⁹ Mükâşefe ise; hakikat ehline Allah sırlarının görünmesi, kendilerine Allah nurunu görmeleri meydana çıkarma anlamına gelir.¹¹⁰ Tedebbür ile tezekkür arasında anlam bakımından fark vardır. Tefekkür deliller üzerinde düşünmek, tedebbür ise işin son akıbeti üzerinde düşünmektir¹¹¹. Düşünme eylemi geleceğe yönelik olursa tedebbür, geçmiş olaylara, olgulara yönelik ise tezekkürdür.

Tedebbür, özellikle geçen olaylar üzerinde muhakeme yapmaktır. İşlerin sonunu düşünüp, bir işin sonunu başından hesap etme, Kur'an ayetlerini derinlemesine düşünerek bu ayetlerin anlamlarına hakiki manada vakıf olup doğru yola ulaşmaktır¹¹².

Kur'an'ın ayetleri düşüncüyü, bilgiyi yüceltirken, onun yorumcusu olan Hz. Peygamber de her fırsatta tefekkür ve tedebbürü yüceltmıştır.¹¹³

Tedebbürde insan zihni ileri bir aşamaya varır. Bu şekliyle tedebbür çeşitli olay ve olguların arka planını kavrayabilme, sonuçlarını görebilme gücü olmaktadır¹¹⁴. Kur'an'da tedebbür, dört yerde derin anlayış anlamında geçmektedir¹¹⁵. Kur'an-ı Kerim argümanlarını takip ederken o, bizim akıl yürütme yetimizi kullanarak kendisinin anlamını düşünerek, anlayarak araştırmaya zorlar. Bu nedenle Kur'an akıl, fikh, fikr gibi terimleri çağrıştıran "tedebbür" kelimesini kullanır. Tedebbür; nihaî sorunların anlamı üzerinde düşünme taşıma

¹⁰⁸ Cebecioğlu, Ethem, a.g.e., s. 704.

¹⁰⁹ Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 13. Baskı __ 1998, s.635

¹¹⁰ Develioğlu, Ferit, a.g.e.,s.716

¹¹¹ Cürcanî, Kitabu't-Ta'rifat, s. 69.

¹¹² Çetin, Abdurrahman, a.g.m., s. 194.

¹¹³ Bkz. Suyuti, Camiu's Sağır, Mısır, 1954, c.III, s.111

¹¹⁴ Sönmez, a.g.e., s. 33.

¹¹⁵ Bkz. en-Nisâ, 4/182; el-Mü'minûn, 23/68; Sad, 38/29; Muhammed, 47/24.

anlamındadır. Kur'an'î bağlamda ise, ilahi hikmetin ölçülemez okyanusuna, derinlemesine atlamayı akla getirir¹¹⁶.

Tedebbür çeşitli olay ve olguların arka planını kavrayabilme, sonuçlarını görebilme gücüdür. Tedebbürle insan zihni ileri bir aşamaya varır.

8. Tezekkür

Tezekkür kelimesi, dil ve kalb ile hatırlamak, anmak, zihinde bilinen şeyi hatırlamak¹¹⁷ anlamlarına gelmektedir. Tezekkürde düşünme eylemi geçmişe yöneliktir. Tezekkürün bir boyutu da, olaylar ve olgulardan sonuçlar çıkarıp bu sonuçlardan ibret almaktır.

Tezekkür, idrak edilen suretlerin korunması şeklinde ifade edilirken, zikir ise unutulmuş bilgilerin yeniden hatırlanmasıdır. Bu hal çoğunlukla zorunlu bilgilerde ortaya çıkar. Bazen de zikir; bir şeyin gönülde ve hafızada hazır hale getirilmesi için söylenmiştir. Zikrin kalb boyutu olduğu gibi dil boyutu da vardır¹¹⁸.

Tezekkür, Kur'an-ı Kerim'de, bir şeyi telaffuz etmek, unutmamak için bir şeyi zihinde hazır bulundurmak, hatırdan tutmak, lisanın zikri taat ve ceza, beyan, beş vakit namaz, amele devam, şükür vb. anlamlara gelmektedir¹¹⁹.

Gazali'ye göre, tefekkür olan her yerde tezekkür vardır, fakat tezekkür olan her yerde tefekkür olmayabilir. Yani bilgiyi kalbte hazırlamak, depolamak anlamlarına gelen tezekkür ve tefekkür kavramları arasında birtakım farklılıklar vardır. Tezekkürün faydası, kalbde yerleşip oradan silinip gitmemeleri için marifetleri hatırlamaktır. Tefekkürün vazifesi ise, bilgiyi çoğaltıp mevcut olmayan üçüncü marifeti elde etmektir¹²⁰. Bu da gösteriyor ki tefekkür, tezekkürden ileri bir boyuttur. Tefekkürün sonucunda bilgiler ortaya çıkar.

¹¹⁶ Yeşilyurt, Temel, **Dini Bilginin İmkani**, İnsan Yay., İstanbul, 2003, s. 68.

¹¹⁷ Çetin, Abdurrahman, a.g.e., s. 195.

¹¹⁸ İsfehani, el-Müfredat, s. 259.

¹¹⁹ Bkz. el-Bakara, 2/198, 200; el-Kehf, 18/63; el-Enbiya, 21/7, 10, 50, 105; Sad, 38/1, 8, 43; ez-Zuhruf, 43/44; et-Talak, 65/10; el-İnsan, 76/1.

¹²⁰ Gazali, İhyâü Ulûmi'd-Din, c. V, s. 8.

Tezekkür geçmişe yönelik bir düşünme eylemidir. Olaylardan ve olgulardan ibret alıp, ders çıkarmak tezekkür sayesinde olur. Tezekkür, bilgiyi kalbde hazırlar, depolar oradan silinip gitmemeleri için hatırd tutar.

9. Nazar

“Nazar” sözlükte, bir şeyi düşünmek, ilmi tefekkürde bulunup, derinlemesine incelemek manasına gelir. Nazardan asıl kastedilen ise, herhangi bir şey üzerinde derinlemesine tefekkürde bulunduktan sonra ortaya çıkan bilgiye denir. Nazar, özel anlamda ise bilinmeyi elde etmek için bilinenleri belli bir kurala göre sıralamaya denir¹²¹. Nazar, kelâmî terim olarak tefekkür ve i'tibar ile aynı anlamlara gelmektedir¹²².

Nazar, bakmak bir şeyi görüp, idrak edip anlamak amacıyla gözün o şeye eğilmesidir. Bu şekilde, düşünme aşamasına gelinerek bilgi elde edilir¹²³. Sözlük anlamlarından hareketle denilebilir ki, nazar veya istitdal, daha önceden bilinen ön bilgileri usulüne göre düzenleyerek daha önceden bilinmeyen yeni bilgilere, ulaşmaktır. “Zihni hatadan koruyan, doğru ve sağlıklı düşünme yollarını araştıran ve öğreten mantık ilmine göre delil aramak, delil kullanmak ve delile başvurmak demek olan nazar ve istidlal şekilleri üç türdür:

- 1- Tahlil veya Kıyas - Tümdengelim
- 2- İstikra - Tümevarım,
- 3- Temsil (Analoji)

İşte bu yollarla akıl, önceden bilinenleri düzenleyerek yeni bilgiler elde eder. Bu ön bilgiler veya hükümler ne derecede doğru ve kat'i delillere dayanıyorsa, elde edilen yeni bilgiler ve netice de o derecede doğru ve güvenilir olur¹²⁴.

¹²¹ İsfahânî, el-Müfredat, s. 758.

¹²² el-Âmidî, Seyfüddin Ebu'l Hasan, **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, Kahire, 1967, c.I,s. 8.

¹²³ Sönmez, Bülent, a.g.e., s. 34.

¹²⁴ Tunç, a.g.m., s. 24.

Nazar, hem akılla, hem de duyu organlarıyla yapılır. Amaç Allah'ın bilgisine ulaşmaktır. Nazar kelimesi Kur'an'da Allah'ı bilme konusunda, akli bilginin delili olarak geçer. Görülen nesnelere hareketle, aklın, zihinsel bir çıkarımıdır. İnsan, nazar yoluyla, yerde gökte ve her ikisi arasında yer alan yaratılmışların hikmetini düşünmeye teşvik edilir. Belli şartlar altında akıl yürütülerek zihin çalıştırılırsa, yeni ve güvenilir bilgiler elde edilebilir. Kur'an-ı Kerim, pek çok ayetinde insanları akli kullanmaya, düşünmeye, anlamaya, yeni bilgiler üretmeye, öğrenmeye davet etmektedir.

“Sizden önce kanun olmuş bir takım olaylar geçti, onun için yeryüzünde dolaşın da peygamberleri yalanlayanların akıbetlerinin nasıl olduğunu görün!”¹²⁵ “Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de ancak şehirler halkından kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkeklerdi. Şimdi o yerde dolaşmıyorlar mı? Kendilerinden önce gelip geçenlerin akıbetlerinin nasıl olduğuna bir bak-salar ya! Elbette ahiret evi korunanlar için daha hayırlıdır. Hala aklınızı kullanmayacak mısınız?”¹²⁶

Ayetlerdeki “gezin, dolaşın” ifadeleri tefekkür ve ibretle dolaşma şeklinde anlaşılmalıdır. İbret ve bilgi amaçlı dolaşmalar akla hitap eder. Akıl sahibi bir insan gezerek, geçmişte yaşamış milletlerin hayatlarından dersler alır ve aynı hatalara kendisi düşmez.

Yukarıda tahlil ettiğimiz akılla ilgili kavramların neticesinde şunları söyleyebiliriz: Akıl, düşünce ve bilgi üretmek için birçok görevle yükümlü kılınmıştır. İnsan sahip olduğu akli kullanarak, hem bu dünyada hem de ahirette istediği mutluluğa ulaşabilir. Ayetlerin anlam ve mesajlarını kavrayarak, derin bir tefekkürde bulunur. İnsanın önüne sayısız nimetlerin serilişi, göklerin ve yerin yaratılışı, birçok ibret dolu kıssa vb. birçok olay insanın aklını işletmesini zorunlu kılar.

¹²⁵ Âl-i İmrân, 3/137.

¹²⁶ Yusuf, 12/109.

B. HADİSLERDE AKIL KAVRAMI

Kur'an-ı Kerim Peygamber (s.a.s)'e vahiy yoluyla indirilmiştir. Kur'an-ı Kerim, akletmeye düşünmeye basiretli bir şekilde bakmaya ve bunlar sayesinde, fiiliyata geçilmesini emrediyor, o halde, bunların işlerlik kazanmalarından birinci derecede mes'ul olan Hz. Peygamber (s.a.v)'in bizzat kendisidir. Bu mes'uliyet önce kendisinde tahakkuk edecek ki, sonra İslam davetinin ulaştığı herkese sirayet edebilsin. Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.v)'in akli çalıştıran her şeye teşvikte bulunması yadırganacak bir şey değildir.

Peygamber'in gönderişiyle insanlık olgunluk çağına gelmiş ve aklın delilleriyle baş başa bırakılmıştır. İnsan artık düşünmeye, kendisini ve çevresini tanımaya, aklını devreye sokmaya çağrılmaktadır. Bu da Kur'an'ın insan aklını düşünmeye ve araştırmaya sevketmesindeki önemi göstermektedir.

Hız. Peygamber (s.a.v) insanları imana davet ederken akıl ve mantık kaidelerine tamamen riayet etmiş, her hareketinde akl-ı selimin icap ettirdiği şekilde davranmıştır. Çoğu zaman tek olan Allah'a inanmamakta ısrar edenleri düşünmeye, mukayese yapmaya, akl-ı selim yolunda yürümeye çağırmıştır.

Hadis kaynaklarının naklettiği hadislerde, Peygamberimizin, Kur'an üzerinde düşünmenin lüzumunu belirttiğini ve hatta mendup ibadetlere eşdeğer, belki de ondan daha hayırlı olduğunu bize bildirmektedir. Ashap da Kur'an'ı sırf okumak yerine Kur'an ayetlerini düşünmeye ve anlamaya çalışmıştır. Hz. Peygamber'de onları buna teşvik etmiştir.

Aklın öneminden bahseden pek çok hadis de vardır. Bunlardan birkaçını incelemeye çalışacağız. Hz. Muhammed (s.a.v) aklın yaratılışı ile ilgili olarak şöyle buyurmuşlardır: "Allah'u Teala'nın ilk yarattığı şey akıldır. Allah'u Teala: "Teveccüh et" (iman et) dedi, o da hemen iman etti. "Yüz çevir" (isyan et) dedi, o da yüz çevirdi. Sonra Allah'u Teala "İzzet ve celalim (ululuğum) hakkı için nazarımda senden daha kıymetli bir şey yaratmadım. Seninle alır, seninle veririm. Seninle mükâfatlandırır, seninle cezalandırırım." İbrahim Ca-

nan'ın Kütüb-i Sitte Muhtasar Tercemesi ve şerhin de yer alan bu hadis sahih değildir.

Şunu da belirtmek gerekir ki aklın Allah tarafından yaratılan ilk varlık olduğu hususunda hadis diye nakledilen rivayetler, hadis otoriteleri tarafından hiçbir şekilde doğrulanmamıştır.¹²⁷

Ashab bir gün Hz. Peygamber'in yanında bir zatı övdüler. Peygamber, "Akı nasıl?" diye sordu, onlar yine ibadetini, ahlâkını, edebini ve faziletini anlattılar. Hz. Peygamber yine sordu: "Peki akı nasıl?" Adamlar yine aynı cevabı verdiler. Bunun üzerine buyurdular ki: "İbadet eden ahmağın başına cehaleti sebebiyle, günahkârın günah işlemesi sebebiyle başına gelen musibetten daha büyük musibet gelir. İnsanlar yarın yakınlık basamaklarında akılları ölçüsünde mevki sahibi olacaklardır."¹²⁸

"Hiç kimse, kendisini doğruya götüren ve hatadan çeviren akıldan daha üstün bir şeye sahip olmamıştır. Bir kimsenin akı olgunlaşmadığı sürece ne imanı kemale erer, ne de dürüst bir insan olur."¹²⁹ Kişinin akı tam olmadıkça ahlakı da tam olmaz. Akı tam olanın imanı da tam olur.

Her şeyin bir esası vardır, müminin istinad ettiği esas ise akıldır. O, akı ölçüsünde ibadet eder. Günahkârların cehennemde "Nakle veya akla uysaydık cehennemde yananlardan olmazdık."¹³⁰ diyeceklerini işitmediniz mi?"¹³¹

"İnsanlar türlü türlü iyi ve güzel işlerle Allah'a yaklaştıklarında sen O'na aklınla yaklaş", "Ne kadar akıllı olursan o kadar çok Rabbine yakın olursun."¹³²

¹²⁷ Bolayı S. Hayri, "Akıl Mad." DİA, İstanbul, 1989, c.II, s.239

¹²⁸ Gazali, **Şerefü'l-Akl ve Mahiyetühû**, Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1986, s. 54. Gazalinin bu eserinde yer alan hadise sahih hadis kaynaklarında rastlanmadı.

¹²⁹ Gazali, **Şerefü'l-Akl ve Mahiyetühû**, s. 54. Gazalinin bi eserinde yer alan hadise sahih hadis kaynaklarında rastlanılmadı.

¹³⁰ Mülk, 67/10.

¹³¹ Gazali, **Şerefü'l-Akl ve Mahiyetühû**, s. 54-55.

¹³² Gazali, **Şerefü'l-Akl ve Mahiyetühû**, s. 55.

Peygamber Efendimiz başka bir hadiste: “Ey insanlar, Rabbinizi biliniz ve anlayınız. Emrolunduğunuzu ve kendisinden nehy olunduğunuzu anlayacak, olgun akıl tavsiye ediniz. Rabbinizin huzurunda sizi kurtaracak olan aklınızdır.”¹³³ Bu hadise ve diğerlerine göre insanı Allah’a karşı sorumlu tutacak olan akıldır.

Ayet ve hadisler fikirlerin kaba kuvvet yolu ile kabul ettirilmesine karşı çıkar. Aynı zamanda düşünce hürriyetine de yer verir. Düşüncelerini doğrulukları sayesinde insanlara kabul ettirmeye çalışır. Bunun için insanlarda var olan düşünme, akıl yürütme gücünü harekete geçirir. Bunu yaparken akıl, delil ve ilimden başka bir kuvvete başvurmaz.

“Biz emaneti insana yükledik.”¹³⁴ ayetindeki emanetten kasıt insanın akıldır, iradesidir.

Bir hadisinde Hz. Peygamber “akıllı” anlamında “keyyis” kelimesini kullanmış ve “keyyis (akıllı), nefsini kontrol altına alıp ölümden sonrasına hazırlanan kişidir.”¹³⁵ buyurmuştur.

Hz. Peygamber, akıllı insanların hatalarında ısrar etmeyeceğini ve hadiselerden ders alacağını işaretle şöyle buyurmaktadır. “Âkil ve reşid olan mü’min, bir yılan deliğinden iki kere sokulmaz.”¹³⁶ Başka bir hadiste; “Bir saat düşünmek bütün geceyi ibadetle geçirmekten hayırlıdır.”¹³⁷ buyurmuştur. Burda düşünmeye teşvik vardır. Bir saatlik hakkı tefekkürü yıllarca yapılacak nafil ibadetten hayırlı sayan İslamî düstur, insanlığı düşünmeye çağırmaktadır. Nereden geldiğini, nerede olduğunu ve nereye gideceğini düşünmeye, incelemeye davet ediyor. İbni Abbas’dan rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.s)

¹³³ Gazali, Şerefü’l-Akl ve Mahiyetühû, s. 53. Gazalinin bu eserindeki hadise sahih hadis kaynaklarında rastlanılmadı.

¹³⁴ Ahzab, 33/72.

¹³⁵ Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünen, Kıyamet**, 26 Mektebetü Daru’d-Da’ve, c. VII, Had. No: 2461, Hıms, 1965, s. 165-166.

¹³⁶ ez-Zebidi, Zeynü’d-Din Ahmed b. Ahmed b. Abdi’l-Latif, **Tecrid-i Sarîh Terceme ve Şerhi**, (ter: Kamil Miras), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1982, c. XII, s. 153.

¹³⁷ Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, **Camîu’s-Sağîr**, Mustafa el-Bâni Halebî ve Evladihi, Mısır, 1954, c. II, s. 111.

el-Eşeccü'l-Asariye: Şüphesiz sende Allah'ın sevdiği iki haslet vardı: akıllılık ve teenniyle hareket edip acele etmemek, buyurdu.¹³⁸

Akıllılık, Yüce Allah'ın sevdiği bir özelliktir.

Başka bir hadiste ise, Enes bin Malik şöyle demiştir: Resûlallah (s.a.s) hayatta iken (kişisel yararlarını koruma) açısından akıl ve görüşünde zayıflık bulunan bir adam vardı ve alış veriş ederdi. Onun aile fertleri Peygamber (s.a.s) gelerek: Ya Resûlallah! Ben alımda tasarruf etmekten menet, dediler. Peygamber (s.a.s) de adamı çağırttı ve onu alım satım işinden menetti. (fakat) adam: Ya Resûlallah! Ben alım satımdan kendimi tutamam, dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.s) adama şöyle buyurdu. O halde alım satım ettiğin zaman (muhatabına): Bunu al (veya el ve ver) ve ((İslam dininde) aldatmak yoktur, de¹³⁹

Görüldüğü üzere sosyal hayatta, ticaret alanında da akıl yine ön plandadır. Ebu Zerr'den rivayet edildiğine göre; Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurdu, demiştir: Tedbir gibi bir akıl yok, nefsi (Müslümanlara eziyet etmekten) alıkoymak gibi bir vera (günah ve şüpheli şeylerden dikkatle sakınmak) yok ve huy güzelliği gibi bir şeref yoktur¹⁴⁰

“Bir saatlik tefekkür, içinde tefekkür bulunmayan bin yıllık (yahutta altmış yıllık) nafile ibadetten daha hayırlıdır¹⁴¹

“Allah'ın bütün yaratıklarını tefekkür edin, fakat Allah'ın zatını düşünmeyin¹⁴²

“Düşünülerek kılınan kısa iki rekat namaz, kalbin gafil bulunduğu bütün bir gece kılınan namazdan daha hayırlıdır¹⁴³

¹³⁸ İbn Mace, Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi, Trc. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, Kitab-ı Zühr, Hil babı, Bab,18, Had. No:4188, İstanbul,1983, c.10, s.461

¹³⁹ İbni Mace, a.g.e., Kitab-ı Ahkam, Bab No:24, Had. No:2354, c.6, s.440

¹⁴⁰ İbni Mace, a.g.e., Kitab-ı Zühhd, Verâ Bâbı, Ha., No: 4218, c.10, s.489,490

¹⁴¹ Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Ha. No:1004, Beyrut, 1351, I,s.310

¹⁴² Aclûnî, a.g.e. Ha. No:1005, I, s.311

¹⁴³ İbni Kesîr, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (Tçv. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), İstanbul, 1983, IV, s.1507.

Hadislerden de anlaşılacağı gibi Hz. Peygamber (s.a.s) insan aklına ve tefekküre büyük önem atfetmiştir. Her fırsatta düşünmeyi, tefekkürü teşvik eden Hz. Peygamber, bu hususta sadece Allah'ın zatını düşünmek hususunda sınırlandırma getirmiştir. Demek ki İslam dini, "Allah'ın zâtı" dışında her konuda düşünmeyi serbest bırakmıştır. Yine hadislerde, tefekkürle yapılan ibadetin de, en makbul ibadet olduğu açıkça ortaya konulmaktadır.

Kur'an ve sünnet, aklın önemi ve mertebesinin yüceliği, onun kullanılmasının zorunluluğu ve ihmal edilmemesi gerektiği din ve dünya işlerinde akla danışılması konusunda müttefiktirler. Akıl insanın imanı kabul etmesinin dayanağıdır. Yine hayır ve şerrin salim akılla ayırt edildiği hususunda Kur'an ve sünnet hem fikirdir.

İKİNCİ BÖLÜM

AKLIN DEĞERİ VE AKLIN ALANI

A. AKLIN DEĞERİ

1. Felsefede Akıl

Akıl, eşyanın hakikatlerini idrak eden basit bir cevherdir¹⁴⁴. O, ancak zatında maddeden mücerred, fiilinde ise maddeye bağlı bir cevherdir¹⁴⁵. Akıl, insanlara özgü olan bir kuvvet, kendilerini savunmaları, hayatlarını korumaları için verilmiş ilahi bir yetidir. Ruhi kuvvetlerin en güçlüsü, en üstünüdür. Düşünebilmek için aklın sağlam bilgilerle donatılmış olması gerekmektedir¹⁴⁶. İbn Bacce hakikatin, aklın dışında hiçbir şeyle bulunamayacağını, ancak hissi, heyecani arzularla bozulmamış olan tefekkürün Allah'a varma kudretini taşıdığını ifade eder¹⁴⁷.

Aklî kuvvet hakkında Farabî şöyle der: “Maddeyle iç içe olan basit bir cevherdir. Bedenin ölümünden sonra yaşar. O kendi başına bir cevherdir. O ise hakikatte insandır.”¹⁴⁸ Herkesin “ben” sözüyle kendisine işaret ettiği konuşan bir nefistir.

İbni Sina akılı, “Bütün yönlerden maddeden arındırılmış cevher diye isimlendirmiştir.”¹⁴⁹ Herkesin “ben” sözüyle kendisine işaret ettiği konuşan bir nefistir. Filozoflara göre akıl çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

¹⁴⁴ el-Beyadî, Kemaleddin, **İşaratu'l Meram**, Daru'l-Kütübi'l-İslamî, İstanbul, 1949, s. 77.

¹⁴⁵ Cürcani, Ta'rifat, s. 132.

¹⁴⁶ Erdem, Hüsameddin, İlkçağ Felsefesi Tarihi, s. 24-25.

¹⁴⁷ Bulaç, Ali, **İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi**, Beyan Yay., İstanbul, 1994, s. 193.

¹⁴⁸ Saliba, A. Cemil, **el-Mu'cemu'l Felsefi**, Daru'l-Kütübi'l-Lübni, c. II, Beyrut, 1986, s. 85.

¹⁴⁹ Saliba, Cemil, a.g.e., c. II, s. 85.

a) Heyûlâni (Maddî Akıl): O akledilebilen şeyleri kavramak için sadece bir yetenektir. Onun heyula nisbetinin nedeni ise, bu mertebede nefis haddi zatında bütün şekillerden soyutlanmış olan ilk taslağa benzemektedir¹⁵⁰.

b) Meleke Halinde Akıl: Zaruretleri bilip, nazari şeyleri kazanmak için nefsin kendisiyle güç ve kabiliyet kazandığı şeydir¹⁵¹. Gazzali bunu mümkün akıl olarak isimlendirmiştir¹⁵². Farabi bu akı, bilkuvve akıl-güç halindeki akıl olarak nitelendirmiştir. O'na göre yoğrulup, şekillenmeyi bekleyen bir tunç, nasıl kuvve (potansiyel) halinde bir heykel demek ise, şekillenip bilgi meydana getirecek olan çocuğun bilgi melekesi de kuvve halinde bilici demektir¹⁵³.

c) Faal Akıl: Fiil halindeki akıldır. Akı kuvveden fiile geçiren faal akıldır ve bu vasıta ile makul olanlar bilfiil makul olurlar. Bilkuvve akıl, çevresiyle irtibat kurup birtakım eylemlerle bazı şeyleri idrak edip kavrar. Bu idrak fiili, akla yeni bir derece kazandırır¹⁵⁴. Filozoflar bu akla bilfiil akıl adını vermişlerdir.¹⁵⁵

d) Müstefad Akıl: İstifade edilen akıl demektir. Nazariyatın aklın yanında ondan gaib olmayacak şekilde hazır olmasıdır¹⁵⁶.

Bil fiil akıl mâkulü bildiği zaman, önceki bilfiil akıl dediğimiz şey o zaman müstefad akıl olur. Akılla bir şey kavramanın manası; maddede önceden var olan suretleri, evvelce olduğundan farklı bir varlık kazanacak tarzda, maddelerinden tecrit etmektir. Fiziki aleme ait şeyleri idrak eden ve “bilfiil akıl” adını alan akıl daha üstün varlıkları, idrak eder hale gelmiştir. İnsan akı-

¹⁵⁰ Cürcani, Ta'rifat, s. 132.

¹⁵¹ Cürcanî, Ta'rifat, s. 133.

¹⁵² Bolay, Süleyman Hayri, **Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması**, Ankara, 1976, s. 189.

¹⁵³ Olguner, Fahrettin, **Farabi**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993, s. 94.

¹⁵⁴ Olguner, a.g.e., s. 94.

¹⁵⁵ Farabi, “Mania-ül-Akl” Farabi, çev: Hilmi Ziya Ülken, Kivamettin Burslav, Kanaat Kitabevi, İstanbul, trs., s.200-201

¹⁵⁶ Cürcani, Ta'rifat, s. 133.

nın ulaşacağı en üst seviyeye çıkmış bulunan akıl, Farabi'ye göre “müstefad” akıl kazanılmış veya feyz almış akıldır.¹⁵⁷

Felsefecilerin tanımlarından anlaşılacağı üzere, onlar akli çok zor ve karışık kavramlarla açıklamaya çalışmışlar. Filozofların tariflerini çoğaltmak mümkündür. İttifak ettikleri ortak bir nokta varsa o da aklın mücerred bir cevher olduğudur.

Felsefe de akıl, ruhi kuvvetlerin en güçlüsü ve en şerefli, en üstünü olarak kabul edilmiştir. Felsefede bilgi elde edilen kaynakların başında akıl gelir. Aynı şekilde tefekkür felsefenin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü felsefi tahliller ve açıklamalar tefekkürün sonucunda oluşur. Felsefe tarihi, akli esas olarak hem madde, hemde metafizik alemiyle ilgili meseleleri halletmeye çalışmıştır.

2. Tasavvufta Akıl

Tasavvufçular, aklın mahiyeti, tahlili ve tarifiyle pek fazla meşgul olmayıp sadece din, ahlak ve pratik yönden sağladığı faydalar üzerinde durmuşlardır. Dünyadan uzaklaşıp ahirete yönelmeyi, nefsin arzularını terk edip dinin emir ve yasaklarına uygun yaşamayı esas aldıkları için akli tarif ederken özellikle bu noktalara dikkat etmişler, imandan sonra en büyük nimet olarak görülen akla ahireti kazanmaya vesile olması dolayısıyla büyük değer vermişlerdir¹⁵⁸. Görüldüğü gibi ilk dönem zahid ve sûfileri akla hadis ve fıkıh alimlerinden farklı bir mana vermemişlerdir.

Ehli sünnet kelamcılarının, “Akıl ilahi hitabı anlamaya yarayan bir alettir” şeklindeki tanımı sufiler de benimsemiştir. Bu noktada kelamcılarla sufiler hemfikirdir. İbn Ata, aklın kulluğun gereğini yerine getirmeye yarayan bir alet olduğuna dikkat çekip, onun kendiliğinden Allah'ı bilemeyeceğini söyler. Bu görüşe zahir ulemasından katılmayan yoktur. Onlara göre kişiyi dünya ve

¹⁵⁷ Farabi, a.g.e., s.197,198

¹⁵⁸ Uludağ, Süleyman, “Akıl” mad., **DİA.**, c. II, s. 246.

ahirette mutlu edecek hükümler naslarla belirlendiğinden akla düşen şey sadece bunları anlamaktır¹⁵⁹.

Aklın ilahi hakikatleri, gayb alemi ve ahiret halleriyle ilgili hususları bilme konusunda yetersiz olduğunu savunan sûfiler, filozoflarla kelamcılarının Allah'ın varlığını ispatlamak için ilmî ve aklî deliller aradıkları bir dönemde bu yolda harcanan emeklerin sonuç vermeyeceğini ifade ederek, nazarı aklın aciz olduğunu söylemişlerdir. Yine Ebü'l Hüseyin en-Nurî, "Allah'ın varlığının delili bizzat Allah'tır" diyerek aklın aciz olduğunu, bu sebeple de sadece kendisi gibi aciz olan hususlarda delil olabileceğini söylemiştir. Sufilere göre aklın alanı madde (kevn) âlemidir, şayet o yaratana yönelecek olursa erir gider. Akıl kendisinin ne olduğunu bilemezken, yaratıcısını nasıl bilebilir. Bu konuda aklın aciz olduğunu bilmek en yüksek idraktır¹⁶⁰.

İslam düşünce tarihinde akli hevânın (nefsani arzular) zıddı olarak görmek hakim bir anlayıştır. Bu anlayışa göre akıl hidayet, hevâ delalet; akıl zinet, heva leke, akıl saadet, heva şekavettir¹⁶¹.

Tasavvufta bazen akıl aşkın zıddı olarak kullanılır. Buna göre akıl ile aşk bir arada bulunmaz, biri gelince öbürü gider. Akıl ve aşk, su ile ateş gibi birbirine zıddır¹⁶². Tasavvufta aklın mertebeleri üçe ayrılmıştır:

a) Akl-ı Meaş, akli cüz'i de denir. Görülebilen alemi kavrar, faaliyet alanı maddi alemde ibarettir.

b) Akl-ı Mead, alem-i şehadetin ötesini görebilen, irfanla terbiye edilmiş akıldır.

c) Akl-ı Küll, peygamberlerin ve velilerin akıldır. Bunlar şehadet, misal, ruhlar alemi, ayan-ı sabiteyi aşmış vahdet'e ulaşmışlardır. Allah bütün eşyadan önce akl-ı kül'ü yaratmıştır. İlk tecellisi akl-ı evvel, buna ayrıca cevher-i

¹⁵⁹ Uludağ, Süleyman, a.g.m., s. 246.

¹⁶⁰ Uludağ, Süleyman, a.g.m., s. 246.

¹⁶¹ El-Muhasibi, el-Akl ve Fehmü'l Kur'an, Beyrut, 1971, s. 201, 238.

¹⁶² Erzurumlu, İbrahim Hakkı, **Marifetname**, (sad.: Turgut Ulusoy), Elif Ofset, İstanbul, 1987, s. 81.

evvel, nur-u Muhammedî, ilahi aşk da denilir. Akl-ı evvel ilahi ilmin nurudur. Bu sebeple Cebrail'e akl-ı evvel de denir¹⁶³.

Tasavvufta akıl ile şeriatın ilişkisine değinen Ebu Ali b. Katip, "Mu'tezile Allah Teala'yı akıl cihetinden tenzih etti, onun için hataya düştü. Sufiler akılla beraber şeriat ilmi ile tenzih ettiler, bunun için isabet ettiler." demiştir¹⁶⁴.

Gazzali akla karşı şüpheli bir tavır almıştır. Bu hususta "Akıl bize duyuların verdiği her bilginin doğru olmadığını göstermektedir. Aklın üstünde diğer bir idrak gücüne göre de aklın sağladığı bütün bilgilerin doğru olmaması mümkündür. Bunun böyle olmadığını nerden bilelim." demiştir. Ona göre, aklın üstünde başka bir gücün bulunması pekâlâ mümkündür¹⁶⁵.

Tasavvufçular akli daha çok ahireti kazanmaya, dinin emir ve yasaklarına uygun yaşamayı esas aldıkları için akla bu yönüyle büyük değer vermişlerdir. Sufiler, duyu âlemini aşip, ezeli ve ebedi yüce hakikate dair hüküm veren nazârî akli, yetersiz ve değersiz bulmuşlardır. Oysaki onlar, faaliyet ve yetki alanı maddi âlemden ibaret olan insan aklının önem ve değerini her vesile ile vurgulamışlardır.

3. İslam Hukukunda Akıl

İslam hukukunda akıl ile kastedilen mana temyiz gücü yani mümeyyizlik sıfatının kişide bulunma halidir. Bu hali daha çok çocukluk döneminden çıkarak, kendi hak ve hürriyetlerini bilebilme kabiliyeti olarak da tasnif etmemiz mümkündür. İslam hukukunda akıl ile kastedilen "temyiz gücü"nü'n kelime manasına bakacak olursak:

¹⁶³ el-Cilî, Abdülkerim b. İbrahim, **el-İnsanu'l-Kâmil Fi Ma'rifeti'l-Evahiri ve'l Evail**, c. II, Mısır, 1980, s. 27-30.

¹⁶⁴ Kuşeyri, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Havzin, **Kuşeyri Risalesi**, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1991, s. 164.

¹⁶⁵ Uludağ, Süleyman, a.g.m., s. 246.

Temyiz, lügatte ayırmak ve iki şeyin farkını seçmek manalarına gelir¹⁶⁶. Temyizden maksad, “bütün neticelere, derinliğine şamil olmasa dahi iyi ile kötü, hayır ile şer, faydalı ile zararlıyı birbirinden ayırarak idrak etmek demektir. Kişi bu idraki temin eden bir akli basirete sahip olunca mümeyyiz olur.”¹⁶⁷ Fıkıh usulünde ise, akli bizzat ele almaktan ziyade, aklın kullanılması söz konusu olmuştur. Bu ictihad ve kıyas şeklinde ortaya çıkmıştır.

İctihad, sözlükte çaba göstermek, meşakkatli ve külfetli bir şeyi ele geçirmek hususunda olanca gücü harcamak demektir¹⁶⁸. Fıkıh ıstılahında ictihad, bir müctehidin usul ve kaidelerini, olanca gücünü sarf edip uyguladıktan sonra vardığı hüküm ve görüştür¹⁶⁹. İşte bu çaba ve güç de akıl ile meydana gelmektedir.

Peygamberimiz ahabını ictihad etmeye teşvik etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) Muaz b. Cebel’i Yemen’e kadı tayin ederken ona: “Hangi esasa göre hüküm vereceksin ya Muaz?” diye sordu. Muaz: “Allah’ın Kitabı’na göre, onda bulamazsam sünnet ile onda da bulamazsam kendi reyimle ictihad ederim.” dedi. Peygamberimiz bu cevaptan son derece memnun olmuş ve Allah’a duada bulunmuştur¹⁷⁰. Tercih edilen görüş şudur; ictihad aklen caizdir, sem’an da vuku bulmuştur. Anlamak vahiyle değil, içtihadla olur.¹⁷¹

Kıyas ise sözlükte takdir, ölçmek manasına gelmektedir. Buna mukayese de denir. Kıyas ıstılahta, “iki bilinen şeyden birinin nassla sabit olan hükmünü, aralarındaki müşterek illetten dolayı, diğerinde de ictihad ile izhar etmektir.”¹⁷² Hz. Ömer, Ebu Musa el-Eş’ariye bir mesele hakkında yazdığı mektupta şöyle demiştir: “Eğer sen bir tereddüde girersen ve bunun cevabını Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde bulamazsan, bunu emsalleriyle kıyasla.”

¹⁶⁶ İsfehanî, el-Müfredat, s. 726.

¹⁶⁷ Karaman, Hayreddin, **Mukayeseli İslam Hukuku**, İz Yayıncılık, c. I, İstanbul, 1999, s. 243.

¹⁶⁸ Amidî, **el-Ahkâm fi Usûli’l-Ahkâm**, Dârü’l-Kütübü’l-İlmi, c. IV, Beyrut, 1985, s. 396.

¹⁶⁹ Atar, Fahrettin, **Fıkıh Usulü**, İFAV Yay., İstanbul, 1988, s. 305.

¹⁷⁰ Ebu Davud, **Sünen**, Akdiye, Mustafa el-Bâbi’l-Halebî ve Evladîhî, c. II, Mısır, 1952, s. 268.

¹⁷¹ Amidî, a.g.e., c. IV, s. 398-399.

¹⁷² Atar, Fahrettin, a.g.e., s. 57.

İmam Şafii, Risale adlı eserinde ictihad ile kıyası toplamış, kıyas nedir? İctihad mıdır? veya kıyas ayrı mıdır? şeklinde sorular sorarak yine kendisi cevaplandırmıştır. İctihad ve kıyas anlamı bir, lafzı ayrı iki isimdir. O ictihad ile kıyası birlikte değerlendirmiştir. Ona göre Müslümanları ilgilendiren hükümler, hak yol üzerine inmişse bunların mevcut bir delili vardır. Delili vardır. Delil açıkça mevcutsa ona hükmedilir. Şayet delil yoksa istenir. Bu delilde ancak ictihadla ortaya çıkar. İctihad ise kıyastır.¹⁷³

Birbirine benzeyen hadiseleri aynı hükme bağlamak akıl ve mantık işidir. Bu muhakeme yoluyla yapılır ki bu da kıyastır. Şafi'nin de vurguladığı gibi kıyas İslam hukukunda bir delildir.

B. AKLIN ALANI

1. Akıl - Nakil İlişkisi

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran, insana Allah tarafından verilmiş en büyük bir nimettir. Nakil ise yine Allah tarafından bu akla gönderilmiş emir, nehiy ve tavsiyeler bütünüdür.

Kur'an'da ifade edilen akıl, Yunan düşüncesindeki soyut akıl veya kendi zatiyla var olan bir cevher değildir. Kur'an Yunan felsefesindeki anlamıyla mahiyete değil, aklın görevine önem verir. Bundan dolayı Kur'an'da aklın kendisi değil, onun yansıması olan eylemler bilgi konusudur. Kur'an akıl ve eylemi birbirinden ayırmaz. Aklı zikrettiği her yerde onunla amel etmenin gerekli olduğuna dikkati çeker¹⁷⁴. Bizim burada daha çok üzerinde duracağımız, akıl-nakıl bütünlüğü olacaktır.

Yüce Allah, insana akıl verdi ve bundan dolayı da yapacağı şeylerden onu sorumlu tuttu. İnsan bu akıl sayesinde fiilleri değerlendirebilecek; neyin iyi, neyin kötü olduğunu anlayacaktır. Yüce Allah, aklın yanında insana irade hürriyeti de verdi. Bu hürriyet, akli bazen şaşırttı ve onu yanlış yola sürükledi.

¹⁷³ eş-Şafî, Muhammed b. İdris, **er-Risale**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmi, Beyrut, trs., s. 377-378.

¹⁷⁴ Güneş, Abdulkaki, "Kur'an Işığında Aklın Gücü ve Sınırı", **İslami Araştırmalar**, c. XIII, s. 208.

Karşısına konan irade hürriyeti- isteme özelliği onun insanın hareketleri üzerine etkisini azalttı ve bazen yanılttı. Yüce Allah'ın insana verdiği bu akıl ona yetmedi. Bunun üzerine Yüce Allah, akli destekleyen ve aklın hür iradesinin tesirinden uzak olarak kendi başına hüküm vermesine yardım eden bir de vahiy gönderdi. Böylece zaman zaman düşünme yeteneğini yitirmiş, yolunu şaşırması ve adeta robotlaşmış toplumlara akıllarını başlarına toplamaları için vahiy gönderdi.¹⁷⁵

Akıl sahibi insan olmasaydı, naklin muhatabı kim olacaktı ve eğer akıl olmasaydı naklin durumu ne olacaktı? Bunun cevabı gayet açıktır, o zaman ne akıl olacaktı ne de nakil. Akıl ve nakil bir bütündür. Bu nedenle akıl ile nakil arasında herhangi bir çatışmadan söz etmek mümkün değildir.

Din, avam ve seçkin bütün insan tabakalarına hitap ettiği için, kutsal lafızlar biri zahir diğeri batın olmak üzere iki düzeyde düzenlenmiştir. Esasında akıl ile vahiy arasında çatışma yoktur, tevil yoluyla ifadelerin zahir lafızları asıllarına irca edilebilirse, temelde bir bütünlük olduğu görülecektir. Tevil ise sadece yeterli ehliyete sahip olan burhan ehli tarafından yapılmalıdır¹⁷⁶.

“Şâri'den nakl olunmuş bir delil ile delil getirmek için, anlamanın aleti olan akıl, mutlaka kullanılması ve düşünülmesi lazımdır. Zira akıl yürütme nakle dayanmadıkça sıhhatli ve geçerli olmaz. Çünkü tek başına aklın, hükümlerin yürütülmesinde bir yeri yoktur.”¹⁷⁷

Nasslardan sonra gelen delillerin hepsi, ya nasslar üzerine hamledilmiş veya onların bildirdiği külli kaidelerden alınmıştır. Delillerin tümü Şari'in amaçlarını bilme vasıtası olduğuna göre, bu deliller doğru olarak tesbit edilip anlaşıldığı, onlardan hüküm çıkarma yolları tamamen bilindiği takdirde, aralarında herhangi bir çatışmanın olması mümkün değildir. Çünkü hepsinin kaynağı olan Şari birdir.

¹⁷⁵ Çetin, a.g.m., s. 43.

¹⁷⁶ Bulaç, Ali, a.g.e., s. 377.

¹⁷⁷ Zeydan, Abdulkarim, **Fıkıh Usulü**, (ter: Ruhi Özcan), Erzurum, 1981, s. 191.

Şer’i meselelerde akıl ve nakil birbirini destekliyorsa, hüküm verirken nakil öne alınır, akıl ise geri alınıp, akıl nakle tabi kabul edilir;

Şayet aklın naklin ötesine geçmesi caiz olursa, o zaman naklin akıl için belirlemiş olduğu sınırın bir anlamı kalmaz. Oysaki olması gereken naklin akla bir sınır belirlemiş olmasıdır. Aklın bu sınırı aşması caiz olunca, bu sınırın bir anlamı kalmaz. Bu durum dinin genel mantığına uygun düşmez ve batıldır. Batıl bir neticeye götüren şey de batıldır¹⁷⁸.

Gazzali Nur sûresi 31. ayetinde akli çok güzel bir şekilde tabiatla bütünleştirerek anlatmış, akıl ile din ilişkisini anlatırken yine örneklendirme yolunu takip etmiştir:

“Din ancak akıl ile anlaşılıp açıklığa kavuşabilir. Çünkü akıl bir temel, din ise bir bina gibidir. Bina olmadıkça temelin bir manası yoktur, temel olmadıkça da bina ayakta duramaz. Yine bunun gibi akıl, bir göz ise din de o gözün varlıkları görmesini sağlayan bir ışıktır.”¹⁷⁹ Gazzali’nin akli temel olarak görmesi doğru bir yaklaşımdır. Çünkü teklifin şartı akıldır. Din binası ancak ve ancak akla yüklenebilir.

Din, dıştan dışa gelen bir akıl, akıl da insanın içinde bulunan ve içten gelen bir dindir. Bunlar birbirini destekler¹⁸⁰.

Akıl ve nakil ilişkisi ile ilgili, kelamcılar üç eğilim göstermişlerdir:

Birincisi: Mutezile’nin görüşü, “akıl nakilden önce gelir” demişlerdir.

İkincisi: Haşeviyye ve Zahiriyye’nin görüşü, sadece naklin üstünlüğünü kabul ederler, akla hiçbir yetki tanımazlar.

Üçüncüsü: Bu ikisi arasında orta bir yol takip edenlerdir. Bunlara göre nakil, akıldan öncedir. Fakat aklın nakli anlamada bir yeri ve yetkisi vardır. Bu görüş, Ehli Sünnet ve’l Cemaat taraftarlarınca benimsenmiştir¹⁸¹.

¹⁷⁸ Şatıbî, a.g.e., s. 87.

¹⁷⁹ Gazzali, **Mearicu’l-Kuds Fi Medarici Ma’rifetin-Nefs ve Meahü Kanunu’t-Tev’il**, (thk: Muhammed Mustafa Ebu’l Ala), Mektebetü’l Cündî, Mısır, 1968, s. 64.

¹⁸⁰ Gazzalî, a.g.e., s. 64.

Akıl ile nakil birbiriyle asla çatışmaya girmez, çünkü her birinin hududu belirlenmiştir. Akıl ve nakil daima birbirlerini destekleyerek İslam'ın tebliğine yardımcı olurlar. Aralarında ihtilaf varmış gibi görünürse de bunun sebebi aklın selim veya naklin açık olmamasındandır. Vahiyle gelen, akla zıtlık teşkil etmez. Vahiy aklın gerekçesine uygun şekilde indirilmiştir.

2. Akıl - Evren İlişkisi

İnsanı insan yapan en önemli özellik, akıl sahibi olmasıdır. İnsan aklını kullanarak bugünkü durumuna gelmiştir. Aklı kullanmayı tavsiye eden Kur'an insanın önce Kur'an ayetleri hakkında, sonra da kendi bünyesi üzerinde düşünmesini ve çevresinde meydana gelen bütün olayların sebeplerini çeşitli bakımlardan araştırıp gerçeğe uygun ve sağlam bir şekilde inanmasını istemiştir.

Kur'an insanın bakışlarını kâinat kitabına yöneltmiş, gördüğü varlıkların meydana geliş biçimini, işleyiş kanunlarını, bu kanunların sebep ve amaçlarını düşünmesini bir yol olarak göstermiştir. Bu yol sayesinde Allah'ın varlığına giden deliller üzerinde muhakemede bulunmasını arzulamış ve bu şekilde insanın düşünce ufkunu açmaya çalışmıştır.

Kur'an insanın bakışlarını dış dünyaya, insanlara, hayvanlar alemine, bitkiler topluluğuna, yeryüzü şekillerine çevirerek, dağların, nehirlerin, gökyüzündeki güneş, ay ve diğer yıldızların düzen, gaye ve sebeplerini araştırmasını sağlamaya çalışmıştır. Böylece Kur'an insanın aklına istikamet vererek dolaşacağı alanların sınırını çizmiş, düşünmeye nereden başlayacağını ve hangi vasıtaları kullanacağını bildirmiştir. Kur'an sadece bununla kalmamış, tespit edilen bu noktalardan giderek görevini yerine getirecek olan aklın uyacağı prensipleri de öğretmiştir¹⁸².

Tabiat, akıl sahibi insanları düşünmeye sevkedecek delillerle donatılmıştır. Kâinata baktığımız zaman, yoktan var eden, belirli nizam ve kanunlara

¹⁸¹ Taftazanî, Ebu'l Vefa, **Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri**, (ter: Şerafeddin Gölcük), Kayıhan Yay., İstanbul, 1980, s. 180.

¹⁸² Kutup, Seyyid, **İslam Düşüncesi**, (çev: Akif Nuri), İstanbul, 1973, s. 48.

bağlayan, en ince noktalarına kadar hesap eden, bir kudretin mevcudiyeti şüphe götürmez bir gerçektir. Her eserin mutlaka, bir meydana getireni olduğuna göre, bu kâinat manzumesinin de bir meydana getireni elbette vardır, var olması da zaruridir. Kur'an-ı Kerimde bu akıllara durgunluk veren yaratılışa insanın dikkatini çekerek, düşünmeye Allah'ın birliğine kudret ve azametine işaret ediyor.

“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Diğer yıldızlar da Allah'ın emri ile hareket ederler. Şüphesiz ki bunlarda, düşünen bir millet için pek çok deliller vardır.”¹⁸³ “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akliselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır.”¹⁸⁴

Gerçekten de bu vb. ayetler düşündürücüdür. Çünkü üzerinde yaşadığımız dünya mihveri etrafındaki mevcut hareketinden daha hızlı veya daha yavaş dönecek olsaydı, ya da bulunduğu yerden biraz daha uzak veya yakın bulunsaydı hayat kaynağı olarak vafettiğimiz güneş ya her tarafı yakardı ya da soğuktan her şey mahvolup giderdi. Onun dönüşü kör bir tesadüfün eseri değil, âlim, hakîm ve kadîr olan Yüce Allah'ın tedbiridir. Ona yaşayışımızı devam ettirebileceğimiz kadar bir sürat vermiştir¹⁸⁵.

Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle, dünyadaki birçok canlılar insanoğlunun emrine amade kılınmış, insanoğluna büyük nimetler sunulmuştur¹⁸⁶. Ama ne yazık ki verilen sayısız nimetler karşısında insanoğlu çok nankör davranmış, kendisine hizmet etmekte olan hayvanlardan daha aşağı duruma düşmüştür¹⁸⁷.

Kur'an'daki, imanla ilgili ayetler insanın aklını kullanmaya, evrene bakarak ondaki çok değişik nitelikler üzerinde düşünmeye teşvik etmektedir. “Allah gökten bir su indirdi ve onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti. Şüphe-

¹⁸³ Nahl, 16/12.

¹⁸⁴ Âl-i İmran, 3/190.

¹⁸⁵ Şahin, Naim, “Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi”, **S.Ü.İ.F. Dergisi**, 221-241, S. 8, Konya, 1999, s. 224.

¹⁸⁶ Yasin, 36/72.

¹⁸⁷ Enfal, 8/22; Furkan, 25/44.

siz ki bunda dinleyen toplum için bir ibret vardır. Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen halis bir süt içiriyoruz. Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem güzel gıdalar edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.”¹⁸⁸ Bütün bu güzellikler ve ilginç şeyler etkileyici bir üslupla anlatılmıştır ki, insanoğlu aklını kullansın.

Kur’an-ı Kerim’de kâinata ait ilimlerden bahsedilmesinin sebebi, Cenab-ı Hakk’ın büyüklüğünü göstermektir. Kâinattaki her şey insanoğlunun faydalanması için yaratılmış ve ona musahhar kılınmıştır. Kur’an bunlara bakıp incelemeyi, düşünmeyi, ibret almayı tavsiye eder. Böylece insanın aklını kullanarak işletmesini, yeni şeyler bulmasını, ilimde yükselmesini, dünyadan nasibini alarak kulluğunu tam yapmasını ister.

Kur’an’a göre bizim tabiat olayı dediğimiz şeyler, yağmur, rüzgâr, gecenin ve gündüzün değişmesi vs. birer tabiat olayı olarak düşünülmemelidir.

Nasıl ki yola dikilen işaretler, yolcunun gözlerini kendilerine değil, gideceği yere yöneltiyorsa, her tabiat olayı da bizim dikkatimizi kendi üzerine değil, kendilerinin ötesinde bir istikamete yöneltmeye çalışır. Buna göre bir tabiat olayı, artık bir tabiat olayı değildir; bir işarettir sembol’dür. Kur’an’a göre bütün tabiat olayları, Allah’ın zatını yahut da O’nun şu veya bu sıfatını ve iyiliğini, saltanat ve adaletini gösterir¹⁸⁹.

Yüce Allah yoktan var ettiği hiçbir şeyi boşuna yaratmamıştır. Her şeyin yaratılmasında mutlaka bir sebep ve hikmet vardır. O, insanı akıllı bir varlık olarak yaratmış, diğer yaratıklardan onu üstün kılmıştır. İnsana düşen görev, varlık âlemindeki bunca sayısız nimet ve eserler üzerinde düşünmek, onlardan yararlanmak için planlar yapmak ve iyi sonuçlar elde etmeye çalışmaktır.

¹⁸⁸ Nahl, 16/65-67.

¹⁸⁹ Izutsu, Toshihiko, **Kur’an’da Allah ve İnsan**, (çev: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., s. 169-170.

Kur'an bizden; İlahî kelâmdan kendisini (Kur'an'ı), kainat ve içindekileri düşünmemizi, kafa yorup araştırmamızı istemektedir. Kur'an'ı anlamak için kâinatı, kâinatı anlamak için de Kur'an'ı iyi bir şekilde anlamak gerekir. Bu da aklın kullanılmasıyla mümkündür.

Kainat sistemini akıllıca bir gözleme tâbi tutan ve önyargılarla, inatçılıkla körelmemiş bir kimse hakikate işaret eden pek çok ayetler görüp evrenin mutlak Kadir ve mutlak Hakim olan tek bir varlık tarafından yönetildiğini ve Allah'ın kainatının tek ilahı olduğunu görecektir¹⁹⁰.

3. Akıl - Bilgi İlişkisi

Düşünce tarihine baktığımızda, insanlar sürekli bilmek ve anlamak istemişlerdir. Kendilerini hakikate götürecek bilgi yollarını aramışlardır. Hakikat bilgisine ulaşmada insanlara hem vahiy, hem de akıl kaynaklık etmiştir. Bilgi edinmede en önemli kaynak şüphesiz akıldır.

Felsefede akıl, ruhi kuvvetlerin en güçlüsü ve en şerefli, en üstünü olarak kabul edilmiştir. Birçok düşünür, zihnin gelişmesi ve çevrenin genişliği oranında aklın da fazlalaşıp gelişeceği görüşündedir¹⁹¹.

Felsefe tarihi, akli esas alarak hem madde, hem de metafizik âlemiyle ilgili meseleleri halletmeye çalışmıştır. Bunun yanında aynı konuları semavi dinler ise vahiy esas alarak halletmişlerdir. Felsefe, vahiy gibi bir bilgi kaynağını aklın şümülü dışında telakki edip, onu kendi konusu içinde görmez. Semavi dinlerde ise, en önemli bilgi kaynağı felsefenin çok az ilgilendiği vahiydir¹⁹².

Düşünebilmek için sağlam bilgilerle bezenmiş bir akla ihtiyaç vardır. Akli bir göze, ilmi de bir ışık kaynağı, projektöre benzetecek olursak, biz, projektörle ne kadar uzakları aydınlatabilirsek, gözümüz de o kadar uzakları göre-

¹⁹⁰ Ebu'l Al'â Mevdûdî, **Tefhimu'l Kur'an (Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri)**, İnsan Yay., c. I, İstanbul, 1996, s. 133.

¹⁹¹ Erdem, a.g.e., s. 23.

¹⁹² Taylan, a.g.e., s. 286.

bilme imkânına sahip olur. Biz de bilgimizi ne kadar arttırabilirsek, aklımızda o kadar uzağı net olarak görme imkân ve gücüne sahip olur¹⁹³.

“Bilgi, tefekkürün (düşüncenin) ürünüdür. Tefekkürü bir ağaca benze-
tecek olursak, bilgi de o ağacın meyvesi durumundadır. Bilgi, akıldan sonra
felsefenin en büyük şartıdır. Bilgisiz felsefe yapmak mümkün değildir; yapıl-
maya çalışılsa bile, bu faaliyet gece ışısız yolunu bulmaya çalışan bir yolcu-
nun işine benzer. Bilgi, bir filozof için onun etrafını aydınlatan ışık mesabesin-
dedir; etrafımız ne kadar aydınlık olursa, gerçekleri de o kadar açık seçik gör-
me imkânına sahip oluruz.”¹⁹⁴

Batı felsefesinde, İlahi Varlık’ın bilinmesi ile fiziksel dünyaya ait bilgi
arasında bir ayırım söz konusudur. Ancak İslam’da, böyle bir ayırımdan söz
edilemez. “Ma’rifet, nihaî bilgidir ve “Ben”i bilmekten doğmaktadır. (‘Men
arefe nefsehu fekad arefe Rabbeh’: Kendini bilen Rabbini bilir). Bu süreç aynı
zamanda fenomenal dünyayı bilmeyi de kapsadığı için, İslam dünyası dışında
iki farklı şey olarak görülen hikmet ve bilgi İslamî perspektifte bir ve aynı şey-
dir.”¹⁹⁵

Maturidi’nin bilgi sisteminde akıl önemli bir yer tutar. Çünkü akıl, hem
genel bilgide, hem de dinî ve ahlakî bilgide bir temel oluşturmaktadır. Duyu ve
haberî güvenilir birer bilgi kaynağı olabilmeleri de tamamen akıl sayesinde-
dir. Maturidi bilgi kaynaklarını açıklarken, bizzat akıl kelimesini kullanmayıp,
akla dayanan ve genel olarak aklın kullanılmasını ifade eden “nazar” kelimesi-
ni tercih etmekte ve onu bilginin kaynağı olarak kabul etmektedir. Akıl yerine
nazar teriminin tercih edilmesi bir tesadüf değildir. Maturidi’ye göre önemli
olan, bir insanda aklın bulunması değil, onun kullanılması ve ondan faydala-
nılmasıdır. Bu nedenle Maturidî, kullanılmayan akıllı bilgi kaynağı olarak kabul

¹⁹³ Erdem, a.g.e., s. 24.

¹⁹⁴ Erdem, a.g.e., s. 29.

¹⁹⁵ Yeşilyurt, a.g.e., s. 71.

etmez. Ona göre bilgiye, hiçbir fonksiyonu olmayan bir akıl ile değil, kullanılan aktif bir akılla ulaşılır¹⁹⁶.

Maturidî, bilgi kaynaklarından duyu ve haberi zikrettikten sonra, üçüncü olarak nazarı, yani akılı zikreder. Doğru ve gerçek bilgiyi elde etmek için akıl zorunludur. Duyu ve haber kanalıyla elde edilen bilginin doğru olup olmadığı veya bunların dışında kalan diğer hususların, ya da haberin herhangi bir hata ve yanlışlığı ihtiva edip etmediğinin anlaşılması için başvurulacak yegâne kaynak akıldır. Akıl, bu gibi durumlarda, hak ile batılı ayırt etmek için hükmüne müracaat edilen adil bir hâkim gibidir. Akıl vasıtasıyla peygamberlerin doğruluklarına, davalarının hak olduğuna delalet eden mucizeleriyle, sahtekârların ve sihirbazların sihirlerini ve benzeri hilelerini birbirinden ayırmak mümkündür. Yine akıl ile Allah'ın sayısız nimetlerini, varlıkların yaratılışındaki hikmet ve gayeyi, özellikle bu yaratıkların bir mucidi, bir yaratıcısının bulunmasının zorunluluğu açısından, kudreti sonsuz bir yaratıcıya, Yüce Allah'a delalet ettiğini bilmemiz ve dolayısıyla da Kâdim varlıkla, hadis varlıkları birbirinden ayırmamız da mümkün olur¹⁹⁷.

Matüridi genel olarak akılı, analiz ve sentez yapma kabiliyeti olarak düşünür. Bilgiye, hiçbir fonksiyonu olmayan bir akıl ile değil, kullanılan ve faydalanılan bir aklın işlevi ile ulaşılabilirliğini savunur.

Kur'an, anlamak ve akletmek için bilmenin gerekliliği üzerinde durmuştur. "Biz bu misalleri insanlara veriyoruz, bunlara akıl erdirenler ancak ilim sahipleridir."¹⁹⁸ buyrulurken akıl erdirmenin sadece bilgili kimselere ait olduğu ifade edilmiştir. Yani ancak bilgi sayesinde insanın doğuştan getirmiş olduğu akıl kuvveti artmakta ve önü açılmaktadır. Yine başka bir ayette "... Bunu ancak ilimde derinleşmiş olan akıl sahipleri düşünebilir."¹⁹⁹ buyrulmakta, düşünebilmek için akıl sahibi olmak ve bunun için de ilim bakımından derinleşmek gerektiği ifade edilmektedir.

¹⁹⁶ Özcan, a.g.e., s. 70-71.

¹⁹⁷ el-Maturidi, Ebu Mansur, **Kitabu't-Tevhid**, (thk: Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979, s. 8-9.

¹⁹⁸ Ankebût, 29/43.

¹⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/7.

İslam'dan önce insanlar kör bir taklit ve cehalet içindeydiler. İslam insanlığa aklın itibarını ve ilmin efendiliğini hediye etmiştir. İlimle din hiçbir zaman çatışmamış, din insanları devamlı ilme teşvik ederek “Bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağı”²⁰⁰ düsturunu getirmiştir. Kur'an, körü körüne taklit hastalığına karşı koymuş, ilim sahiplerini cahillerle kıyas edilmeyecek vasıflarla yüce bir mevkiye getirmiştir. İnsanlardaki Allah korkusunun (takva) bile ancak ilim sayesinde olacağını Kur'an şöyle ortaya koymuştur: “Allah'tan kul-ları içinde ancak âlim kimseler korkar.”²⁰¹ İslam'a göre akıl ve ilme uygun olan her şey eski ve yeni olsun makbuldür. İtibar eski ve yeniye değil, akıl ve dine uygun olanıdır. İslam dini, akla ve bilime bu kadar önem verdiği halde, onu hala çağdışı saymak, modern insanın akıl ve mantığına uymadığını söylemek akli bir kriterin ve kritiğin neticesinden ziyade katı bir taassubun ve bağnazlığın neticesi olsa gerektir²⁰².

4. Akıl - İnsan İlişkisi

Kur'an-ı Kerim'de kişinin kendisine, dış dünyaya tarihe ibret gözüyle bakması, buradan Allah'ın varlığı ve kudreti ile ilgili akıl yürütmede bulunması istenir. Kur'an'dan anlaşıldığına göre yerin ve göğün, kendi nefsinin ve başka şeylerin yaratılışını gözlemlediğinde aklını kullanan kimsenin, bir akıl yürütme sürecinden geçtikten sonra zorunlu olarak yaratıcının varlığından haberdar olacaktır. Aklın en önemli işi bu fonksiyonunu yerine getirmesidir. Bu görevi başaramayan, akıl yürütmemiş, tefekkürde bulunmamış kişiler, Kur'an'ın değişik yerlerinde sert bir dille eleştirilir.

“Biz size düşünebilenlerin düşünmesine yetecek kadar uzun bir ömür bahşetmedik mi?”²⁰³

Allah, insanı yeryüzünde kendi halifesi yaparken, ona vazifelerini yerine getirebilecek imkânları da vermiştir, yani akıl bahşetmiştir. Bu akıl, hem

²⁰⁰ Zümer, 39/9.

²⁰¹ Fatır, 35/28.

²⁰² Şahin, a.g.m., s. 225-226.

²⁰³ Fatır, 35/37.

sebepleri, hem de gayeleri araştıran ve âlemde Allah'ın varlığının ve eserlerinin işaretlerini görebilecek bir yetidir.

Kur'an'da bütün yaratıklar arasında en büyük önem insana verilmiştir. Kur'an, Allah'a dikkat çeker. Allah meselesi üzerinde durduğu gibi insanın mahiyeti, ruhi durumu görevleri kaderi vs. Kur'an'ın temel konularıdır. Kur'an düşüncesi esas olarak insanın kurtuluğu meselesiyle ilgilenir. şayet bu mesele olmasaydı Kur'an gnderilmezdi²⁰⁴. İnsanın kurtuluğu için verilmiş en büyük nimet akıldır. Akıl sayesinde insan iyi ve kötüyü birbirinden ayırıp hidayete erer.

Yüce Allah nasıl ki çevremize ibret nazarı ile bakmamızı istemişse, yine aynı şekilde insanın kendi nefsinden başlayarak Allah'a iman etmeye sevk eden vesileleri bulmamızı istemiştir.

Kur'an-ı Kerim'de "O, sizi bir cins topraktan, sonra bir meniden, sonra bir kan pıhtısından yaratıp, sonra bebek olarak çıkararak, sonra sizi güçlü kuvvetli bir çağa erişmeniz, sonra da yaşlılar olmanız için yaşatandır. İçinizden kimi de daha evvel öldürülmektedir. Allah yaşatmayı, belli bir vakte ulaşmanız ve olur ki aklınızı kullanmanız için yapar."²⁰⁵

Kur'an-ı Kerim'de insanın üstünlüklerinden bazıları şöyle sıralandırılabilir ki, bunlar direkt veya dolaylı olarak akıl ile alakalıdır.

a) İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesidir²⁰⁶.

b) İnsan büyük bir ilmi kapasiteye sahiptir. Çünkü Allah ona kendi ilminden öğretti. Melek olsun, diğer varlıklar olsun ona öğretilen ilmi, yani eşyanın mahiyetini bilmekte ona eriřemez²⁰⁷.

c) İnsanoğlu Allah'ı tanıma kabiliyetini fitratında taşır. Rabbini tefekkür ederse, vicdanının derinliklerinde bulur. Bunun için küfür ve inkâr insanın fitri tabiatından sapmadır. Cenab-ı Hak bu fitri iman gücüne işaret olarak "Biz

²⁰⁴ İzutsu, a.g.e., s. 69.

²⁰⁵ Mü'min, 40/67.

²⁰⁶ Bkz. Bakara, 2/30; En'am, 6/165.

²⁰⁷ Bakara, 2/31-33.

bundan (senin varlığından) habersizdik diyemezsiniz.” mealinde ikazda bulunmaktadır²⁰⁸. İnsanın “ahsen-i takvîm” sıfatına sahip olmasının temelinde, akıl nimeti yatar.

²⁰⁸ A’raf, 7/172.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELAMDA AKLIN KONUMU VE SINIRLARI

A. KELAMİ EKOLLERDE AKIL

İslam düşünce tarihine baktığımız zaman, Hz. Peygamber döneminde İslam düşüncesi kayıtsız şartsız imana dayanıyordu. Ashab karşılaştıkları meseleleri bizzat peygamberin kendisine sorarak hallediyorlardı. Bununla birlikte iman esasları üzerinde akıl yürütmek ve düşünmek yasak değildi. Hatta Hz. Peygamber şüphe ve vesveseyi taklidî imandan üstün görüyordu.

İslam'da tefekkür edip, düşünmek taklidî imandan tahkikî imana ulaşmak için bir vesiledir. Tahkikî iman ise kendisine tam manasıyla teslim olunan bir imandır. Hz. Peygamber ve arkadaşlarının imanı böyle bir imandır.

Fetihlerin sonucunda İslam coğrafyası genişlerken, eski ve yeni kültürlerle temas halindeydi. Özellikle H. 2. asrın sonlarında Yunan felsefesinin Arapçaya tercüme faaliyetleri yoğunlaşmıştı. İslam'ın iman ilkelerinin bu yabancı fikirlere karşı savunulması gerekiyordu. Kelam ilmi de bu zaruretin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Kelam'da kişilere ve ekollere göre farklı akıl tanımları yapılmıştır. Bununla birlikte akıl, bilgi kaynağı bir güç olarak kabul edilmiştir. Akıl varlıklarının hakikatini bilme ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme gücüdür.

Kelamcılar, nakli hareket noktası olarak kabul etmekle birlikte akla da önem veren bir metodu benimsemişler ve büyük çapta akla başvurmuşlardır.

Kelam metodu, akli ilahiyat sahasında hataya düşmekten korur. Akıl, hayır ile şerri, güzel ve çirkini, iyi ve kötüyü idrak ve temyiz eder. Ancak dinin esaslarını teşkil eden ve kelamda “mesail” diye isimlendirdiğimiz ana prensipleri iptidâen ve müstakil olarak temyiz edemez. Din tebliğde bulunur, akıl ise benimser²⁰⁹.

²⁰⁹ Topaloğlu, Bekir, **Kelam İlmi (Giriş)**, Damla Yayınevi, İzmir, 1981, s. 84.

Nassların tefsirinde akla büyük önem veren kelimcılara başlangıçta tepki çok büyük olmuş, fakat zamanla azalmaya başlamıştır.

“İbn Kütaybe, Te’vil-ü Muhtelifü’l-Hadîs’inde akılcıları sert bir üslupla eleştirmiştir. Eserinde akılcılığın temsilcisi olan Mu’tezile ve onun diğer kollarının hadiscilere yaptıkları ithamlara cevap vermiştir. Mu’tezile tarafından hadiscilere yöneltilen ithamlar ve kötölemeler onların iktidarları süresince devam etmiştir. Mu’tezile’nin hadiscilere yönelttikleri ithamların en ağırlığı ve en şiddetlisi, Kur’ana, akla ve birbirlerine zıt hadislerin rivayetidir. Bu itham, bilhassa mana yönünden birbirini nakzeder gibi görünün hadislerin çokluğu itibarıyla daha da ileri gitmiştir.²¹⁰ Te’vilde birbirine zıt gibi görünen hadisler karşılaştırılarak, Hz. Peygamber’in söylediği sözlerin ve yaptığı fiillerin ne maksatlara dayandığı, zaman ve mekan içinde delilleri ile birlikte açık bir şekilde izah edilmiştir.

Artık kelim kitaplarımızda, “Allah’ı bilmek için aklın kullanılmasının vacib olduğunda Müslümanlar ittifak etmiştir.” manasındaki ibareler itiraz edilemez birer metin haline gelmiştir.”²¹¹

Akaid meselelerinin tefsirinde büyük çapta akla yer veren ve H. II. asrın başında ortaya çıkan ilk hareket, İslam âlimleri tarafından Ehl-i Sünnet dışı kabul edilerek benimsenmemiştir. Mu’tezile diye isimlendirilen bu ilk kelimcülerin aklî metodu, ancak iki asır sonra benimsenmeye başlanacaktı.

IV. asrın başlarında Mu’tezile okulunda yetişen ve aklî metodu benimseyen Ebu’l Hasan el-Eşarî, mütekellimin mezhebi ile selefin mezhebi arasında yer alan yeni bir görüş geliştirmiş ve Eş’ariyye mezhebinin kurucusu olmuştur. Aynı asırda Maveraünnehir’de yeni bir hareketin kurucusu Ebû Mansur el-Matüridi olmuş ve Matüridiyye mezhebinin kurucusu sayılmıştır.

IV. asırdan itibaren İslam itikadi sahasında, Kur’an-ı Kerim’i esas kabul etmekle beraber, O’nun tefsir, te’vil ve izahında akla önem veren kelim meto-

²¹⁰ İbn. Kütaybe, (Te’vilü Muhtelifü’l-Hadis), Hadis Müdâfası. Trc. Mehmet Hayri Kırbaoğlu Kayhan Yayınları, İstanbul, 1979, s.10

²¹¹ Topaloğlu, Bekir, **Allah’ın Varlığı**, D.İ.B.Y., Ankara, 1992, s. 45.

du, Selefiyye mensupları hariç, İslâm alimlerinin ekseriyeti tarafından benimsenmiş oldu. Kelam alimleri, bu tarihten itibaren gayr-i İslamî fırkalar karşısında İslam'ı müdafaa etmekle beraber, mücadelelerini kendi aralarında da sürdürmüşlerdir²¹².

1. Selefiyye

Selefiyye, Sahabe ve Tabiun devrinde yaşayan Müslümanlardır. Fakat sonradan onlar gibi düşünen İslam bilginleri de ortaya çıkmıştır. Hicri dördüncü asrın başlarından itibaren selef metodunu uygulayan bu bilginlere, Selefe bağlı olanlar anlamında “Selefiyyun” denmiştir²¹³.

Hicri ikinci asrın ilk yarısında Miladi 8. asrın ilk yarısında Mutezile ile doğmuş olan Kelama karşı o zamanki İslam âlimleri cephe almışlardır. İşte bunlara ilk selefiler denir²¹⁴.

Hicri 3. yüzyıl başlarından itibaren görülen Selefiyye ekolü, Kur'an ve Sünnet'te yer alan hususlara, olduğu gibi inanmayı ve akla başvurmamayı esas aldılar. Allah'ın sıfatları ve diğer konularla tafsilata girmeyip inceden inceye fikir yürütmediler. Nassları aynen kabul ederek, müteşabihleri ve zor meseleleri çözmek için aklın hakemliğine, te'vile yanaşmadılar. Allah'ın arşı, eli, gelmesi gibi ayetlerin anlamı hakkında aklî yorumlar yapmadılar²¹⁵.

Selefiyye, fıkhıta Kur'an ve Sünnet'e tabi idi. Kur'an ve sünnetin genel hükümleri karşısında yeni olaylar, yeni problemler çıkınca, bunları çözmek için reye müracaat ederlerdi. Fakat itikadi konularda akıl ve reye başvurmazlardı. Kur'an ve sünnetin beyan ettiklerini aynen kabul edip Allah'ın sıfatları ve kader meselesinde tartışmaya asla girmezlerdi. Müteşabih ayetlerin teviline yanaşmazlar, nassları aynen, sorgulamadan kabul ederlerdi. Selefiyye'ye göre bu gibi konularda akıl hüküm veremez, ancak şahitlik edebilir. Selefiye

²¹² Topaloğlu,, Allah'ın Varlığı, s. 108.

²¹³ Gölcük, Şerafeddin, **Kelâm Tarihi**, Esra Yay., İstanbul, 1998, s. 84.

²¹⁴ Tunç, Cihat, **Kelam İlminin Tarihçesi ve İlk Kelam Okulları**, Kayseri, 2001, s. 42.

²¹⁵ Fırlı, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Selçuk Yay., İstanbul, 1980, s. 39.

sonradan görüşlerini yedi esasta toplamışlardır. Bunlar; Takdis, Tasdik, Aczi İtiraf, Sükut, İmsak, Keff ve Marifet ehline teslimdir²¹⁶.

Sahabe sözünü ettiğimiz konularda akla yer vermemiştir. Fakat sonradan gelen Selefi mezhep imamları ve âlimler, aklın çeşitli tariflerine ve mahiyetine kitaplarında yer vermişlerdir. Örneğin Ebu Hanife (V. 150/767) aklın ilahi hitap gelmeden önce Allah'a ve O'na şükretmek zorunda olduğunu ifade ederek, “gökleri ve yeri, kendi yaratılışını görüp düşünen kimse için Allah'ı bilmemek konusunda bir mazeret yoktur.”²¹⁷ ifadesine yer verdiği gözlenmektedir.

Yine Hâris el-Muhasibi de; aklın cisim, cevher ve araz olmadığını, Yüce Allah'ın insanların çoğuna (deli ve akli kıt olanlar hariç) bir ilahi mevhibe olarak, doğuştan verdiği bir tabiat (garîze) olduğunu belirterek, faydalıyı zararlardan ayırt etmemize yaradığını, varlığın ise fiilleri vasıtasıyla bilineceğini ifade etmektedir²¹⁸.

Selefiye, akıl ve istidlale dayanarak veya keşf ve ilhama istinat ederek nakli te'vil tefsir ve değerlendirme yoluna gitmemiş, bu yolu tutanları da şiddetle tenkit etmiştir.

Selefilere göre akıl, devamlı olarak naklin arkasında yürür onu güçlendirir ve destekler. Fakat hiçbir zaman kendi başına delil olamaz. Sadece metinlerin manalarını akla yaklaştırabilir²¹⁹.

2. Mu'tezile

Mu'tezile, diğer din, kültür ve medeniyetlerle etkileşim sürecinde fikri tartışmalarla beslenen, akılcı, özgürlükçü, eleştirel ve sorgulayıcı din söylemini

²¹⁶ Gölcük, Şerafeddin, Kelam Tarihi, s. 84.

²¹⁷ Aliyyü'l Kârî, **Fıkıh-ı Ekber Şerhi**, (ter: Yunus Vehbi Yavuz), Çağrı Yay., İstanbul, 1979, s. 365.

²¹⁸ Muhasibî, **Şerefu'l Akl ve Mahiyetuhû**, (thk: Mustafa Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütübel-İlmiye, Beyrut, 1986, s. 17-18.

²¹⁹ Muhammed Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, (ter: Hasan Karakaya - Kerim Aytekin - Abdülkadir Şener), İstanbul, trs., s. 35.

benimseyen ve geliřtiren bir zihniyet olarak İslam dūřüncesinde derin izler bırakan bir mezhep olarak karřımıza çıkar²²⁰. Kendilerini Ashabü'l-Adl ve't-Tevhid olarak takdim eden Mu'tezile fırkası İslam dūřünce tarihinde akılcı yönüyle řöhret kazanmıřtır. Farklı dūřünce ve yaklařım biçimleriyle kelam ilminin teřekkülünü saęlayan bir ekoldür.

Kelam disiplininin teşekkül döneminde Mu'tezile akımının dūřünme eylemine getirdiği yorum önemlidir. Mu'tezile fırkası felsefi görüşlere sahip, aklı her şeyin üstünde tutan akıl ile halledilmeyecek hiçbir şeyin bulunmadığına inanan bir mezheptir. Mu'tezile, zuhurundan itibaren yalnız yabancı din mensuplarıyla mücadele etmemiş, aynı zamanda müteşabih ayetlerin řerh ve izahında da kendilerini yeterli görerek onları felsefi yönden açıklamaya çalışmışlardır. İnsanın özgürlüğü ve akılcılık, Mu'tezilenin müdafaasını yaptığı önemli iki husustur²²¹.

İslam dūřünce tarihinde kelam ilmi ile ilgili meseleleri ilk defa aklın ve felsefenin ışığı altında inceleyen ve gerektiğinde nakli bile akla uydurmaya çalışan Mu'tezile'nin ortaya çıktığı asır, İslam dūřüncesinde çeşitli fikir cereyanlarının hâkim olduğu ve itikadî konularda önemli birtakım olayların cereyan ettiği kritik bir döneme rastlar.

Müslümanlar fetihlerle birlikte ele geçirdikleri eski uygarlık merkezlerindeki değişik din, kültür ve dūřüncelerle karşılaştılar. Daha önce Hıristiyanlık ve Yahudilerin de tecrübe ettiği bu süreç sonucunda, asırlardan beri insanoğlunun gündeminden çıkmayan ve karşılaşmaktan kurtulamadığı birçok felsefi ve teolojik problem, Müslümanların da gündemine girmiş, Müslümanlar da bundan sonra bu sorunlar karşısında kendi dinlerini yorumlamak ve muarızları ile birçok konuyu tartışmak zorunda kalmıřlardır²²².

²²⁰ Aydınlı, Osman, "Mu'tezile Ekolü Teřekkülü, İlkeleri ve İslam Dūřüncesine Katkıları", **Marife Dergisi**, Yıl: 3, S. 3, Konya, 2004, s. 27.

²²¹ Neřşar, Ali Sami, **İslam'da Felsefi Dūřüncenin Doęuřu**, (çev: Osman Tunç), c. II, İstanbul, 1999, s. 263.

²²² Watt, Montgomery, **Müslüman Aydın**, (çev: Hanefi Özcan), D.E.Ü. Yay., İzmir, 1989, s. 20-21.

Mu'tezile bir bakıma bütün dogmatik meseleleri felsefi yönden münakaşa eden kişileri bünyesinde toplayan bir mezheptir²²³.

Mu'tezile ekolüne mensup alimlerin akıl tanımları ise şöyledir:

Vasıl b. Ata, hakkın dört şekilde anlaşılacağını ifade ederek, kitap, üzerinde icma edilen haber, aklın delili ve icma şeklinde bir sıralamaya gitmiştir²²⁴. Vasıl, burada hakikatin bilinmesini aklın deliline bağlamıştır.

Ebu Huzeyl el-Allaf, akılı şöyle tanımlamıştır: "Akıl, ilim kazanma ve insanların kendisini başka yaratıklardan, başka yaratıkları da birbirinden ayırma melekesidir."²²⁵

Cahız, akılla tartılmayan hiçbir bilginin yakın ifade etmediğini ve her şeyin sebebinin aramanın insana ait bir özellik olduğunu ifade eder. Cahız'a göre akıl doğru ve sağlam bilgi elde etme melekesidir²²⁶.

El-Cubbâi ise akılı, ilim diye anlamakta ve şöyle tanımlamaktadır: "İnsan akılı sayesinde bir delinin işlemekten çekinemeyeceği fiilleri yapmaktan kendisini muhafaza eder."²²⁷

Bu akıl tanımlamalarından şu sonuca varabiliriz. Akıl, ilim arayan, şüphenin giderilmesi ve onun yerine sağlam bilginin ikamesi için hizmet eden bir düşünce tarzıdır. Aklın ilim elde etmede zaruri bir tarafı olduğu gibi, insanı deliden ve içgüdü ile hareket eden başka yaratıklardan ayıran bir meleke olarak, amelî ve ahlakî tarafı da mevcuttur. Mu'tezile, tutku derecesinde felsefeye bağlıdır. Büyük oranda akli görüşlerinin şekillenmesinde ve akılı yüceltmelelerinde bu disiplinin büyük katkısının olduğu inkâr edilemez. Akla son derece

²²³ Watt, Montgomery, **İslamî Tetkikler**, (ter: Süleyman Ateş), Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1968, s. 61.

²²⁴ Abdulcebbar b. Ahmed el-Kâdi, **Şerhu Usuli'l Hamse**, Mektebetü'l Vehbe, Kahire, 1988, s. 44.

²²⁵ Kadı Abdulcebbar, **Şerhu Usuli'l Hamse**, s. 44.

²²⁶ Çubukçu, İbrahim Agah, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", **Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, Ankara, 1964, c. XIII, s. 79.

²²⁷ Işık, Kemal, **Mutezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1967, s. 79.

önem verip, düşünce, şeriat gelmeden öncedir, şeklindeki kaidelerini yaymaya çalışmışlardır. Mu'tezile'den Nazzam'a göre, "akıllı insan din kendisine ulaşmadan önce düşünce yolu ile Allah'ın varlığını bilir."²²⁸

Kadı Abdulcebbar, eğer biri bize "Allah ilk önce senin üzerine neyi vacib kıldı" şeklinde sorsa, denilir ki, Allah'ı tanımaya götüren düşünceyi bana vacib kıldı. Çünkü Allah zaruri olarak, yani zorlama ile veya şahitlerle tanınmaz. Biz ancak Allah'ı tefekkür ve derin düşünceyle tanırız²²⁹.

Ebu Huzeyl el-Allaf, Allah'ı bilme konusunda daha da ileri giderek; "Tebliğ olmaksızın Yüce Allah'ı bilmenin vacib olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ona göre, insan bu bilmede kusur işlerse ebedi olarak ceza görür. İnsan aynı zamanda iyinin iyiliğini, kötünün kötülüğünü bilir. O halde insanın doğruluk ve adalet gibi şeylere yönelmesi, yalan ve zulüm gibi kötülüklerden yüz çevirmesi gerekir." demiştir²³⁰.

Mu'tezile aydınları, aklını kullanan insanın, aklıyla, eşyanın iyi ve kötü, hayır ve şer arasını ayırmaya güç yetirebileceğine, hatta bütün bunların üstünde Allah'ı aklıyla bilebileceğini, eğer bu konuda ihmalkârlık gösterirse, ebedi olarak cezayı hak edeceğine inanırlar.

Mu'tezile ekolüne mensup İslam âlimleri hüsun ve kubuhu akla dayandırmışlardır. Bir fiil özü itibariyle iyi veya kötüdür. Akıl bir şeyin iyi ya da kötü olduğuna karar verebilir. Fiillerin iyi ya da kötü olduğunu ayırmak aklın görevidir. Herhangi bir fiil ilahi bir mesaj gelmeden önce de iyi ve kötüdür. Fiillerin iyi ya da kötülüğü, güzelliği ve çirkinliği kendi öz yapısından kaynaklanır. Bu konuda şeriatın yaptığı, bizim aklımızla bildiğimiz şeyi tasdik etmesi, ortaya çıkarmasından ibarettir. Bir kimse namaz kılmada büyük yararlar olduğunu, zinanın da kabih bir fiil olduğunu aklıyla idrak eder. Onlara göre nasslar

²²⁸ eş-Şehristanî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdulkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, c. I, Kahire, 1961, s. 52.

²²⁹ Kadı Abdulcebbar, Şerhu Usuli'l Hamse, s. 39.

²³⁰ Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, s. 52.

yani şeriat bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu gerekli kılmaz²³¹. Diyebiliriz ki, fiillerin güzellik ve çirkinlikleri şerî değil, aklidir, izafi değil, zatidir.

Kadı Abdulcebbar'a göre, mükellef kişi akla muhtaçtır. Çünkü akıl Allah'ın mükellef kıldığı şeyleri bilmek içindir. Örneğin, emanetin yerine verilmesi, nimet verene şükretmek, zulmün kötülüğünü, güzelliğin güzel oluşunu bilmek gibi. Yine istidlal yoluyla Allah'ın mükellef kıldığı tüm ilimlere de akıl götürür²³².

El-Cubbai'ye göre "Akıl durdukça teklifte durur; İnsan Allah'ın bilgisine, iyilik ve kötülüğün bilgisine akıl ile varabilir. İnsanın bilmesi gereken ilk şey kendisini yaratmadığıdır. Allah'ı bilmek insanın görevidir. Çünkü O'nu bilmemek günahdır. Din müesseseleri ve azabın ebediliği ancak vahiy ile bilinir. Peygamber sadece akıl ile bilinen gerçekleri tasdik edebilir." Cübbai, insanın, yaratıklarının ihmali cezalandıracak olan bir Yaratan bulunduğunu bilinceye kadar, sorumlu tutulacağını belirtir ve çocuğun dine karşı gelmesini küfür olarak değil, yalan olarak niteler. O'na göre Allah, insanları sorumlu kıldığı için, onlara akıl vermek zorundadır. Onlara akıl ve vahiy vermemiş olsaydı, onlara yüklenecek vecibeler olmazdı. Dolayısıyla çocuklara ve delilere yüklenecek hiçbir vecibe yoktur²³³.

Mu'tezile'ye göre Allah'ı bilmek, aklen gereklidir. Mu'tezile'de akıl, yerine göre hareket noktası, yerine göre hakemdir. Görüldüğü gibi Mu'tezile fırkası, kelim okulları arasında akıl ve serbest düşünce bakımından en yüksek mevkiyi almaktadır.

3. Eş'ariyye

Aklın epistemolojik değeri konusunda Eş'ariliğin kendi içerisinde homojen bir anlayış benimsediklerini söylemek oldukça güçtür. Ebu'l Hasan el-

²³¹ Özarslan, Selim, **Maturidi Kelamcısı İbn Hümmam'ın Kelami Görüşleri**, Ankara, 2003, s. 64-65.

²³² Kadı Abdulcabbar, **Şerhu Usuli'l Hamse**, s. 44-45.

²³³ Tiritton, A.S., **İslam Kelamı**, (ter: Mehmet Dağ), Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1983, s. 142-145.

Eş'ari'nin bizzat kendisi Mu'tezile düşüncesinden ayrıldıktan sonra yazmış olduğu el-İbane adlı eserinin hemen girişinde akli tevil yöntemini benimseyen Mu'tezile'yi haktan ve selefin yolundan ayrılmakla suçlayarak, akıl ve nakil konusundaki dengeyi, nakilden yana kaydırmıştır. Bir süre sonra kaleme aldığı "İstihsan..." adlı eserinde ise bu dengeyi korumakla birlikte, akli tefekkürü ve tevili reddeden kimseleri eleştirip Kelam metodunu savunmuştur²³⁴.

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, (V. 324-936), kırk yaşına kadar Mu'tezile içinde kaldıktan sonra bu görüşü terketmiş ve akıldan çok nakle yaklaşmıştır. Ortaya koyduğu esaslar Mu'tezile'ye cevap niteliği taşımaktadır.

Eş'ari akıl-nakil konusunda şunları söylemiştir. "Bütün vacipler naklidir. Akıl hiçbir şeyi vacip kılamaz. Onun bir şeyi iyi ya da kötü yapması da düşünülemez. Allah'ı bilme akıl ile elde edilir, ama bunu nakil gerektirir. Cenab-ı Allah Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: "Biz peygamber göndermedikçe azab etmeyiz."²³⁵ Nimet verene şükür, itaat edene sevab, isyan edene ceza olması da aynı şekilde akıl ile değil, nakil ile gerekir. Allah'a akıl yoluyla ne lütuf, ne aslah hiçbir şey gerekmez²³⁶.

Eş'ari ekolüne bağlı kelamcılarının büyük çoğunluğu akıl ile ilgili yaptıkları yorumlarda daha çok Mu'tezilenin görüşüne yaklaşmışlardır. Ebu Hasan el-Eş'ari, akılla ilim arasında umum-husus farkından başka bir ayrılık olmadığı görüşündedir. Ona göre ilim akıldan daha umumi olup akıl, zarurî bilgilerin bir kısmını bilmek, şeklinde tarif edilebilir²³⁷. Kelam tarihinde Eş'arilerin akıl-nakil konusundaki bakış açılarının dönemsel olarak birçok merhalelerden geçtiği görülür.

²³⁴ Altıntaş, Ramazan, "Kelami Epistemolojide Aklın Değeri", **Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, c. V, S. 2, Sivas, 2001, s. 118.

²³⁵ İsra, 17/15.

²³⁶ eş-Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, c. I, s. 101.

²³⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Akıl" mad., **D.İ.A.**, c. II, İstanbul, 1989, s. 243.

Eş'ari bilginlerinden Bakıllâni (V. 403/013) ise, akılı cevher olarak niteler, ona göre aklın yeri nefistir²³⁸. Eşyanın iyiliğinin veya kötülüğünün sadece, akıl ile bilinebileceğini savunanlara şu cevabı vermektedir. Bir fiilin çirkinliğini ve güzelliğini, menedilmesini veya mübahlığını ya da vacibliğini bilmekte aklın başlı başına bir yol olması fikrinden onları şiddetle menederiz. Ayrıca akli delil olmadan sadece şeriatle de fiiller bu hükümlerle sağlam bir şekilde sabit olmaz²³⁹.

Görüldüğü üzere Bakillani'ye göre tek başına akıl veya tek başına şeriat yeterli değildir. İkisinin birlikte ele alınması gerekiyor. Bakillani, Eş'arinin görüşünü biraz daha açarak akılı vacip, mümkün veya muhal olan hususları bilmek, şeklinde tarif etmiştir²⁴⁰. Bakillani döneminde akıl-nakil arasında bir tür denge korunduğu söylenebilir.

Cüveyni'ye (V. 478/1085) göre şerî meseleler ve sem'i deliller sebebiyle karşılaşılan teklifi hükümlerin tümünün idrak edilip bilinmelerine götüren düşünce şer'an vaciptir. "Ümmet Yaratıcı Tealâ'nın vacib olduğu düşünce olmadan bilgilerin kazanılmasına ulaşamayacağını akılla anlaşıldığı ve düşünceye başvurmanın gerekliliği konusunda icma etmiştir. Dolayısıyla o vaciptir." Ve akıl zaruri ilimlerden²⁴¹.

Akıl hususunda Bağdadi'nin yaklaşımı ise şöyledir:

"Akıl âlemin sonradan olduğunu, yaratıcısının birliğini, öncesizliğini sıfatlarının ezeliğini, O'nun kullarına rasuller gönderebileceğini, kullarına dileği şeyi yükleyebileceğini, sonradan olanın, sonradan olduğunun doğruluğunu, zorunlunun zorunlu, imkânsızın imkânsız olduğunu bilmekte esas olduğu halde, fiillerimizin vacip, haram, mendup vs. kılınmasına gelince, bunları bize

²³⁸ el-Bakillani, Ebu Bekr Muhammed b. Tayy, **et-Temhid Fi'r-Reddi A'lel Mülhide ve'l Muattıla ve'r-Rafida**, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1947, s. 88.

²³⁹ el-Bakillani, a.g.e., s. 98.

²⁴⁰ Yavuz, "Akıl" mad., s. 243.

²⁴¹ el-Cüveynî, İmamı'l Haremeyn Ebu'l-Mealî, **el-İrşad İla Kavati'il-Edille Fi Usuli'l-İtikad**, Mektebetü'l-Hanci, Mısır, 1369 H., s. 7-8-11.

bildiren nakildir. Din gönderilmeden, insanlar dini tekliflerden sorumlu tutulamazlar²⁴².

Eş'ari dini bilgilerin kaynağının vahiy olduğunu, aklın dini konularda yükümlülük koyamayacağını ileri sürmüştür.

Eş'arilere göre fiillerin iyilik ve kötülüğü akıl aracılığıyla değil, naklin yol göstermesiyle bilinir. Neticede fiillerin iyiliğini ve kötülüğünü akıl değil, Allah'ın buyrukları belirler. Eşari ekolüne göre fiiller asılları itibariyle eşittirler. Bir şeyin kendi özünde iyilik ya da kötülük yoktur. Allah bir fiilin iyi veya kötü olduğunu bildirmese, insanlar onlar hakkında iyi veya kötü hükmünü koyamazlar.

4. Matüridiyye

Ebu Mansûr el-Matüridî aklın açık bir tanımını vermemekle birlikte onu, “aynı nitelikte olanları bir araya getiren ve ayrı nitelikte olanları ayıran şey” olarak vasıflandırmasından anlaşıldığına göre akli, varlıklarla ilgili bilgileri tasnif ederek sonuçlar çıkararak ve insana kıyas yapma yeteneği veren zihni bir alet olarak kabul etmektedir²⁴³.

Maturidiyye ekolü, Mutezile ile Eşariye arasında orta bir yol tutmuştur. Matüridi doğru ve gerçek bilgiyi elde etmek için aklın zorunlu olduğunu belirtmiştir. Çünkü duyu ve haber kanalı ile elde edilen bilginin doğru olup olmadığı veya bunların dışında kalan diğer hususların ya da haberin herhangi bir hata ve yanlışlık ihtiva edip etmediğinin anlaşılabilmesi için başvurulacak yegâne kaynak akıldır.

Akıl bu gibi durumlarda hak ile batılı ayırmak için hükmüne müracaat edilen tarafsız bir hâkim gibidir. Ancak akıl yoluyla peygamberlerin doğrulukları ve davalarının hak ve gerçek olduğu anlaşılabilir. Yine akıl ile yaratılan varlıkların hikmet ve gayeleri düşünülür, sonsuz bir yaratıcı olduğu fikrine varılır. Maturidi bu gibi ifadelerden sonra Kur'an'da yer alan akletmeye yöne-

²⁴² el-Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir, **Usulu'd-Din**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, s. 24.

²⁴³ Yavuz, a.g.m., s. 243.

lik ayetlerden örnekler vererek aklın ve düşüncenin önemini belirtir. Bunu kabul etmemenin ise sadece inkârcılık ve körü körüne inatçılık olduğunu kaydeder²⁴⁴.

Maturidî'nin bilgi sisteminde aklın çok önemli bir yeri vardır. Çünkü akıl, hem genel bilgide, hem de dinî ve ahlakî bilgide bir temel teşkil eder. Akıl sadece bilgi kaynağı olmayıp, dini ve ahlaki bilgide de bir ölçüdür. Diğer bilgi kaynaklarının güvenilirliğini de akıl sağlamaktadır²⁴⁵.

Maturîdî ekolüne göre, akıl büsbütün işlerden uzak, bir kenara çekilmiş değildir. Akıl birtakım davranışların güzelliğini ve çirkinliğini kavrayıp açıklayabilir. Örneğin; Allah'ın varlığını bilmenin güzelliğini, mucize gösteren peygamberin, peygamberliğinin gerçek olduğunu kavrayabilir. Ancak Allah'ın varlığının hakikati nasıldır, O'nun sıfatları nelerdir, O'na en güzel ve en doğru yoldan nasıl ibadet edilir gibi ayrıntıları akıl tek başına idrak edemez. Allah'ü Teâlâ bunları peygamberleri aracılığıyla haber verir. Onlara göre, Kur'an ve sahih sünnetin sustuğu yerde akıl davranışların güzelliğini ve çirkinliğini idrak edici bir rol üstlenir²⁴⁶.

Maturidi'ye göre, din akıl ile bilinir. Maturidi, insanların üzerinde birleştikleri bir din ve ondan yardım isteyecekleri, iltica edecekleri bir asıl söz konusu olduğu zaman iki yönün varlığını kabul eder. Bunlardan biri işitme, diğeri de akıldır. İşitme ile alakalı olanları izah ettikten sonra der ki:

“Akıl, bu âlemin, özellikle fani olması için var olması, hikmet ile olmadığını ifade eder. Akıl sahibinin, fiilinin hikmet yolundan çıkması çirkindir. Öyleyse aklın da kendisinin bir parçası olan âlemin hikmetsiz olarak yaratılmasına veya abes olarak yaratılmasına ihtimal verilmez. Bu hususun sabit olması, âlemin fani olması için değil, baki olması için yaratıldığına delalet eder.

²⁴⁴ Işık, Kemal, **Maturidi'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı**, Ankara, 1980, s. 49-50.

²⁴⁵ Özcan, Maturî'de Bilgi Problemi, s. 70.

²⁴⁶ Tunç, a.g.e., s. 109-110.

Sonra alem, asli maddesi bakımından birbirine zıt olan şekiller ve muhtelif tabiatlar üzerinde yaratılmıştır. Özellikle dünyadaki kötü ve çirkin âlemin ahirette bir olması gerekmediğinden tefrik edilmesi lazım olan iki şeyin arasını ayıran akıl bakımından maksut olanın kendisidir.²⁴⁷

Maturidi sisteminde bilgi edinme yolları üçe ayrılır; duyular, doğru haber ve akli tefekkür

a) Duyular: İşitme, görme, koklama, tatma ve dokunma olarak beş çeşittir. Her bir duyu kendi sahasına giren hususları idrak edebilir. Bu da o duyunun şartına uygun bir şekilde sahasında kullanılması ile gerçekleşir.

b) Doğru Haber: Mütevatir haber ve peygamberlerin haberi olmak üzere ikiye ayrılır. Mütevatir haber, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan kimselerden işitilen haberdir. Kesin bilgi ifade eder. Mesela uzak ülkelerin varlığını bilmek bu türdendir.

Peygamberlerin gösterdiği mucize ile doğruluğu te'yid edilmiş olan haber de kesin bilgi ifade eder.

c) Akli Tefekkür: Akıl ile elde edilen bilgi yoludur. Bedihi ve istidlali olarak ikiye ayrılır.

Bedihi bilgi, kesin bilgiyi ifade eder. Düşünmeden ilk bakışta edinilen bilgidir.

İstidlali bilgi, düşünme faaliyeti sonucunda elde edilen bilgi türüdür. Örneğin dumanı gördüğümüz zaman bunun bir ateşin varlığına işaret ettiğini anlarız. Söz konusu edilen bu yollar vasıta ile elde edilen bilgiler gerçeğe karşı direnmeyen insaf ehli için apaçık bir hakikattir²⁴⁸. es-Sabuni (580/1184), Ehli Sünnet dışında kalan, aklın bir bilgi yolu olduğunu inkar eden bazı itikadi mezhepler hakkında şunları söyler:

²⁴⁷ Maturidi, Kitabu't Tevhid, s. 45.

²⁴⁸ es-Sabuni, Nureddin, **Maturidiyye Akaidi**, (ter: Bekir Topaloğlu), IV. Baskı, Ankara, 1991, s. 55-56.

“Batıniler, Rafiziler ve Müşebbihe aklın bilgi vasılarından sayılmasını kabul etmemiş ve şöyle demişlerdir:

“Akılların verdiği hükümler birbirlerini nakzedicidir. Bunun delili akıl sahibi kimselerin görüş ayrılığına düşmesidir.” Cevap olarak deriz ki: Aklın verdiği hükümlerin münakız olduğunu ne ile anladınız? Şayet “yine akıl ile dersiniz, kendiniz tenakuzu düşmüş olursunuz. Çünkü bu durumda şöyle demiş olursunuz: “Aklımızla anladık ki akıl yoluyla bir şey anlaşılmaz. “Eğer Haber ile” dersiniz yine sorarız: Haberin doğru ve yalan olduğunu ne ile tesbit ettiniz? Şayet “Hisle” dersiniz bile bile gerçeği inkâr etmiş olursunuz.”²⁴⁹

Sabuni akıl sahiplerinin görüş ayrılığına düşmesi konusunu da açıklığa kavuşturuyor. “Aslında akılların verdiği hükümler birbirini nakzetmez, akıl sahiplerinin görüş ayrılığına düşmesi ya akıllarının ilmi tefekkür seviyesine ulaşmamış olması veya kendilerinin ilmi tefekkür şartlarını tam olarak yerine getirmemesi sebebiyledir. Böylece bazıları akılla hükmettiklerini ileri sürdükleri halde, gerçekte kendi his ve tahminlerine göre fikir beyan ederler.”²⁵⁰

“Bu hususu gözün görebileceği gibi bir hadise ile mukayese edebilirsin, dolunaya bakanlar hiçbir ayrılığa düşmedikleri halde yeni hilalin varlığı konusunda görüş ayrılığı meydana gelebilir. Bunun sebebi ya müşahedenin yetersizliği veya bakan kimsenin hatasıdır.”²⁵¹

es-Sabunî, eserinde akıl konusunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki bir ihtilafa işaret ediyor ve şöyle diyor:

“Şunu da söyleyelim ki Ehl-i Sünnet'e göre akıllar yaratılıştan farklıdır. Mu'tezile buna karşı çıkmıştır. Bu gerçeği kabul etmemeye imkân yoktur. Öyle çocuklar var ki ne geçmiş bir tecrübesi, ne de tahsili olmadan büyüklerin bile aciz kaldığı bazı şeyleri akılları ile bulurlar²⁵².

²⁴⁹ es-Sabuni, a.g.e., s. 55-56.

²⁵⁰ es-Sabuni, a.g.e., s. 55-56.

²⁵¹ es-Sabuni, a.g.e., s. 55-56.

²⁵² es-Sabuni, a.g.e., s. 56-57.

Maturidi, Allah'ı bilmenin gerekli olduğunu idrak etmenin aklen mümkün olacağı görüşündedir. Nitekim Allah Teâlâ, Kur'an'ın birçok ayetinde, bakıp düşünmeyi emreder. İnsanlara göklerin ve yerin hükümlerine bakmayı emreder. Sağlam yaratılıştaki her insan, yaratık alemine dikkatli baktığı zaman mutlaka yüce bir yaratıcının varlığına aklıyla ulaşır.

Hz. İbrahim'in, büyük semavi varlıklar ile Yüce Yaratıcı'nın varlığına akıl yürütmesi ve: "Ben batanları sevmem."²⁵³ Peygamberlerin kavimlerine: "...Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın varlığında şüphe mi vardır?"²⁵⁴ demeleri aklın Allah'ı bilme konusunda yeterli olduğuna delildir. O halde Maturidilerce akıl yalnız bir alet olmayıp bazı şeyleri şeriat bildirmeden önce de anlayabilir.

Ancak Maturidi aklın, yalnız başına Allah'ı bilebileceğini kabul etmesine rağmen, kulların mükellef oldukları hükümleri bilmeyeceğini beyan etmiştir. Akıl, bir şeyin, ne olduğunu idrak edebilse de, o şeyin yapılıp yapılmaması, ancak, hikmet sahibi olan Allah'ın emriyle bilinir. Çünkü akıl tek başına, dini emir ve yasakları bilemez. Zira emir ve yasakları ancak Allah Teâlâ koyar.

Maturidi ile Mu'tezile, aklî araştırma yapmanın gerekliliği, Allah'ın akıl ile bilinmesinin gerekliliği, eşyanın, iyi veya kötü olduğunun aklen bilinebileceği hususlarında aynı görüştedirler.

Maturidi Allah'ın varlığı ve birliği konusunda akli delillere büyük yer vermiştir. Kainatın mükemmelliğinden hareketle Allah'ın varlığını ve birliğini isbata çalışmıştır. Kendisinin "temanu delili" adını verdiği bu delil kelamcılar tarafından kullanılmıştır²⁵⁵.

Maturidi taklidi imanı kabul etmez. Ona göre gerçek iman akli ve nakli delillere dayanan imandır. Bir kimsenin körü körüne taklid edilmesi, herhangi bir delile, araştırmaya dayanmadan, belirli bir fikrin ve inancın benimsenmesi şeklindeki iman makbul değildir. Bu tür iman kendisini destekleyen önemli bir dayanaktan mahrum olduğu için her an yok olmaya mahkûmdur. Hâlbuki akla

²⁵³ En'am, 6/72.

²⁵⁴ İbrahim, 14/10.

²⁵⁵ Işık, Maturidi'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı, s. 74, 79.

ve delile dayanan iman böyle değildir. O, sağlam bir zemine dayandığı için yıkılması ve yok olması düşünülemez²⁵⁶.

Maturidi'nin husun ve kubuh konusundaki fikirleriyle, Mu'tezile'nin fikrini karşılaştırdığımız da şu sonuç ortaya çıkar: Akli güzelliği isbat konusunda Mu'tezile ile Maturidi ekolü arasında fark yokmuş gibi görünse de, iki meselede ihtilaf etmişlerdir. Birinci mesele, Mu'tezile'ye göre bir şeyin güzelliği hakkında mutlak hakim akıldır. Maturidilere göre ise güzelliğe hükmeden ancak Allah'tır.

İkinci mesele Mu'tezile'ye göre akıl güzellik ve çirkinliği tevlit yoluyla gerekli kılar, yani akıl doğru bir nazar ve fikir sonucunda bilgiyi ortaya çıkarır. Maturidilere göre ise akıl bazı fiillerde güzel ve çirkinliği bilmeye alettir. Çünkü güzel ve çirkin olduğuna Allah'ın hükmettiği fiillerden pek çoğu vardır ki akıl kendi kendine onları bilmez. Belki kendi kendine aklın onu bilmesi peygamberlerin bildirmesine bağlıdır. Mesela, Ramazan'ın son gününde oruç tutmanın güzelliğine, Şevval ayının ilk gününde ise oruç tutmamanın güzelliğine hükmeden akıl olmayıp dindir. Bazı fiillerde akıl güzellik ve çirkinliği bilebilir. Fakat bu bilmesi tevlit yoluyla olmayıp, tersine Allah'ın bildirmesiyledir. Şöyle ki Allah'ın âdetinde cereyan ettiği üzere yukarıda geçen hususlarda olduğu gibi, Allah bazısını akla apaçık bildirir, bazısını da kesbden sonra bildirir²⁵⁷.

Maturidi'nin metodunda aklın yanında naklede yer verilmiştir. Meseleleri sadece vahyin veya sadece aklın çözmediği, gerektiği yerde akla müracaatın önemi veya aklın aciz kaldığı durumlarda teslimiyetin önemi şart olmuştur. Vahyin anlaşılması için akla ihtiyaç vardır.

Sonuç olarak Ehl-i Sünnet bilginleri dinî konularda nakli hareket noktası almışlar, ancak akla da oldukça önem vermişlerdir. Zira akıl insan için hem bilgi elde etme yollarından biridir, hem de dini yükümlülükler için kaçınılmaz bir şarttır. Nitekim akıldan yoksun olanları din sorumlu tutmaz. Ayrıca akıl

²⁵⁶ Işık, Kemal, a.g.e., s. 61.

²⁵⁷ Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 77.

hayır ile şerri, doğruyla yanlış kavrur, onları ayırt eder. Fakat yalnız başına hüküm koyamaz, dini inanç ve yükümlülükleri belirleyemez.

B. YENİ İLM-İ KELÂM

Yeni İlm-i Kelâm devrinin önemli şahsiyetlerinden İzmirli İsmail Hakkı (1869-1948) akıl nakil ilişkisine temas ederken, “naklin bütün ahkâmında akla hitab ederek, akl-ı medar-ı teklif kıldığını, aklın dünyada medhe, ahirette seva-ba müstehak olmak demek olan haseni, bunun zıddı olan kabihî idrak ettiğini, aklın bir şeyi haram ya da vacib kılamayacağını, aklın delil, naklin ise hakim olduğunu ifade etmiş ve Ehl-i Sünnet kelâmı çerçevesinde görüşünü belirtmiştir²⁵⁸.

Aklın sınırı konusunda ise; aklın, duyu ve tecrübe dünyasında olan hadiseleri kavrayabildiğini, yanılan aklın gayb âlemiyle ilgili hükümlerde yanılabilceğini ve bu âleme ait bilgileri idrak etmekten aciz kalabileceğinden dolayı vahye muhtaç olduğunu ifade etmiştir²⁵⁹.

Yeni İlm-i Kelâm devri alimlerinden Ferid Vecdî, ruhun tezahürlerinden biri olarak nitelendirdiği aklı “insandaki idrak gücü” diye tanımlar. Ona göre aklın en önemli fonksiyonu, realiteden malzeme olarak bilgi üretmektedir²⁶⁰.

Muhammed Abduh (V. 1905) ise marifetullah konusunda “Allah’ın varlığının ve kemal sıfatlarının akıl ile idrak olunacağını”²⁶¹ belirterek, husun ve kubuh konusunda şu ifadelere yer vermiştir.

İhtiyari fiiller, ya zatları gereği, ya da hassa veya amel üzerindeki tesisleri itibariyle, güzel veya çirkindirler; insanın aklı veya duyuları, bir nassa dayanma ihtiyacı duymaksızın, işlerin güzel olanlarını çirkin olanlarından temyiz

²⁵⁸ İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlmi Kelâm**, (haz: Sabri Hizmetli), Umran Yay., Ankara, 1981, s. 30.

²⁵⁹ İzmirli, a.g.e., s. 28.

²⁶⁰ Yavuz, “Akl” mad., D.İ.A, c. II, s. 244.

²⁶¹ Abduh, Muhammed, **Risaletü't-Tevhid**, Daru İhyai'l-Ulûm, Beyrut, 1986, s. 82.

edebilir²⁶². “Fiillerin mutlak olarak güzel ve çirkin olmadığını iddia eden kimse, bizzat aklın gücünü tanımamandır.”²⁶³

Muhammed Abduh, İslam dininin inanç esaslarında Tevhid dini olduğunu, akaid konusunda farklı temellere dayanmadığını, dolayısıyla, bu dinde en güçlü dayanağın akıl, en kuvvetli rüknün de nakil olduğuna vurgu yaparak, İslam’da körü körüne taklitçiliğin olmadığını dile getirir²⁶⁴.

Abduh, İslam’ın akla seslendiğini, beşerin akıl gücünü iyi kullanması için onu köreltecek ve kilitleyecek her türlü etkenlere karşı Kur’an’ın uyardığına işaret eder. İslam âlemi karşısında batı medeniyetinin gelişimini, düşünce özgürlüğüne ve skolastik aklın egemenliğinden kurtulma gibi iki temel nedene bağlar²⁶⁵.

Son dönem düşünür ve yorumcularından Elmalılı, bilginin kaynağı konusunda en önemli ölçü olarak akılı görmüştür. Akıl konusunda çeşitli tanımlara yer vermiştir. Akıl; “Madeni kalb ve ruhda, şua’l dimağda bulunan bir nur-u manevidir ki insan bununla duyularla elde edemediği şeyleri idrak eder.”²⁶⁶ Akıl; “işte böyle mahsusdan (hissedilen, anlaşılan) gayri mahsusa intikale vesile olan veya gayri mahsus olan bir manayı (bilgiyi) bizzat keşfeden idrak aletidir”²⁶⁷.

Sonuç olarak kelamcılarının çoğu, akılı duyu organlarının ve beynin çalışmasından doğan maddi bir sonuç kabul eden naturalist, materyalist ve sansüalist filozofların aksine, onu insanda doğuştan mevcut olan ruhi bir güç olarak kabul etmişlerdir. Bu ruhi güç, İslam filozoflarının ileri sürdüğü gibi varlığı meçhul bir faal aklın tesiriyle değil, Allah’ın müdahalesiyle çalışır²⁶⁸.

²⁶² Abduh, a.g.e., s. 82.

²⁶³ Abduh, a.g.e., s. 82.

²⁶⁴ Altıntaş, a.g.m., s. 122.

²⁶⁵ Altıntaş, a.g.m., s. 123.

²⁶⁶ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, Eser Neşriyat ve Dağıtım, c. I, İstanbul, 1982, s. 566.

²⁶⁷ Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 566.

²⁶⁸ Yavuz, a.g.m., s. 244.

C. AKLI BİLGİNİN SINIRLARI

1. Aklın Doğru Karar Vermesini Etkileyen Faktörler

İnsanın mükellef olmasının şartı olan akıl, değişmez olmayıp, olumlu ya da olumsuz etkilere maruz kalabilmektedir. Yani, behîmi arzu ve isteklerin akla egemen olması durumunda, akıl, şehvi kışkırtıcı şeyler üzerinde yoğunlaşır; bunun sonucunda kendisine verilen üstün nizam bozulur, kesin delillere dayalı inanç konularında bile şüphe etmeye başlar. Bunun neticesinde kendisinde akıl sahiplerinin hoşnut olmayacağı ahlakî alanda düşük davranışlar ortaya çıkar²⁶⁹.

Aklın doğru karar vermesinde duyuların önemli bir fonksiyonu vardır. Duyuların güvenilir olması son derece önemlidir. Çeşitli duyu yanılgıları, örneğin gözün bir şeyi iki şey olarak görmesi, insan aklını şaşırtabilir. Ayrıca duyulardaki çeşitli arızalar ve hastalıklar algılamayı olumsuz etkileyebilir. Duyularda arıza ve kusur devam ettiği sürece, duyu verileri hakikati tam yansıtmaz. Yine duyu objelerinde bulunan fazla uzaklık veya yakınlık gibi durumlarda, duyuların tam olarak görevlerini yapmasına engel olabilir. Çeşitli hastalık vb. nedenlerden dolayı duyuların algılamasında zorluklar çıkabilir. Meselâ hastalıktan dolayı görmenin, işitmenin zayıf olması, çevresel faktöre bağlı olarak yeterli ışığın bulunmaması gibi durumlarda, algının gerçeği yansıtmaması mümkündür.

Maturidi'nin bilgi sisteminde ise duyular çok önemli bir yer işgal etmektedir. Çünkü o, hem dış dünya hem de iç dünyamızda olup bitenleri bilmemizi sağlayan bir bilgi kaynağıdır. Ancak başta Sofistler olmak üzere Sümeniyye gibi bazı fırkalar, duyu yanılgıları, çeşitli duyu sakatlıkları ve bazı hastalıklar gibi birtakım sebepler ileri sürerek, duyuların bilgi kaynağı olamayacağını söylemişlerdir²⁷⁰.

²⁶⁹ Altıntaş, a.g.e., s. 175.

²⁷⁰ Özcan, Maturî'de Bilgi Problemi, s. 60.

Matüridî, duyulurda ortaya çıkan arıza ve sakatlıklara rağmen, yine de onların bilgi kaynağı olmalarının reddedilemeyeceği kanaatindedir. Çünkü duyuları kusurlu olan kişiler bile, lezzet verici şeylere yönelip, zarar veren şeylerden kaçınmaktadır²⁷¹.

Matüridî'nin, sağlam duyuların verilerinde bir hata bulunamayacağı ve onların hakikati aynen yansıtacağı kanaatinde olduğu görülmektedir. Matüridî'nin dikkate aldığı duyular, daha ziyade sağlam duyulardır. Duyular sağlam olup, fiziki şartlarda tamam olunca, Matüridî duyu verilerinin ilgili objeyi doğru olarak yansıttığından şüphe etmemektedir²⁷².

Aklın karar vermesinde, bilginin kaynaklarından olan haberde önemlidir. Haber bilgisi şüpheye açık bir bilgidir. Çünkü haber, kendisinde yanlış veya yalan bulunması muhtemel bir sözdür. Haber bilgisi bir vasıta aracılığıyla sağlanan bir bilgi olup, güvenilirliği aradaki vasıtanın sağlamlığına bağlıdır. Haberi nakledenin, kişisel karakteri ve doğruluğu da önemlidir. Çünkü haberi veren doğru ve objektif değilse, akıl yanılabılır.

Sağlam aklın doğru bir bilgi sağladığından şüphe yoktur. Fakat akli doğruya ve hakikate ulaşmaktan alıkoyan, kişisel istek ve arzular gibi birtakım engeller bulunabilir. Akıl ancak bunlardan uzak olduğu zaman doğruya ve hakikate ulaşabilir.

Aklın çalışması ve isabetli karar vermesi için, akıl sağlığının da korunması gerekir. Bunun için de içki, uyuşturucu vb. şeylerden uzak durulması gerekir. Birey ve toplumun, akli olumsuz yönde etkileyen her türlü esrar, kokain gibi uyuşturucuların yaygınlaşmasından korunması ve alıkonulması gerekir. Bu nedenle İslam dini, akıl sağlığını ve amaçları doğrultusunda işleyişini bozan içkiyi haram kılmıştır: “Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir, bunlardan kaçının ki saadete eresiniz. Şeytan şüphesiz içki ve kumar yüzünden aranıza düşmanlık ve kin sokmak ve sizi Allah'ı

²⁷¹ Özcan, a.g.e., s. 61-62.

²⁷² Özcan, a.g.e., s. 118.

anmaktan alikoymak ister. Artık bunlardan vazgeçersiniz değil mi?”²⁷³ O halde akıl sağlığını korumak için, akli işlevsiz hale getiren her türlü kötü alışkanlıktan uzak durmak gerekir.

Aklın doğru karar vermesini etkileyen faktörlerden biri de nefsi emmaredir. Kötülüğü ve şerri şiddetle emreden bu nefis, insan ruhunun bulunduğu derecelerin en alçağıdır. Ruhları bu derecede olan insanlar Allah’tan uzaktırlar. Bu derece bir bakıma insanların değil, hayvanların derecesi durumdadır. Bu nedenle her Müslüman’ın ilk vazifesi, ruhunu bu mertebeden uzaklaştırmak olmalıdır²⁷⁴.

İslami bakış açısından “nefis” bizatihi düşman ve mutlak kötülük değildir. Onun övgüye layık, insan hayatını sürdürmeye yarayan yönleri ve mertebeleri vardır. Farklı kültürler bu konuda değişik bakış açılarına sahiptirler. Örneğin Hindu geleneğinde nefis mutlak kötülük, insanî bütün yıkıcı arzu ve ihtirasların sebebi olduğundan, kurtuluş ondan tamamen kopmakla mümkündür. Bunun için yapılması gereken “nefsi öldürmek”tir. Bunun adı çilecilik olup, dünyadan bütünüyle el-etek çekmektir. Nefsani arzuları tümüyle öldürmek ise, riyasetin temel şartları arasında yer alır. Bu görüş şüphesiz ifrattır. Tam aksi durumda olan Batı kültürü ise, “nefsin kışkırtılmasını” istek ve arzuların tahrik edilmesini öngörür ve bunu maddi ve kültürel “gelişme”, “ilerleme”, ekonomik ve teknolojik kalkınmanın şartı sayar. Yarış, rekabet, sınırsız üretim ve tüketim bu nefsin arzu ve ihtiraslarını doyurmak üzere insanî hayatın merkezi faaliyeti olarak ele alırlar ki, bu da tefrittir. Bu her iki uç ve aşırı bakış açısının tam ortasında itidali, İslam’ın görüşü temsil eder. İslam bakış açısından bizden istenen ne nefsi öldürmek ve ne de dizginsiz bırakmaktır. Hayatın idamesi nefsin meşru isteklerine cevap vermekle mümkündür; bunlar münzel bir şeriat tarafından tanımlanıp karşılanırsa hayat güzelleşir. Nefsin kendisine ve bütün türevlerine

²⁷³ el-Maide, 5/90-91.

²⁷⁴ Eşrefoğlu Rûmî, **Müzekki’n Nüfus**, (çev: Yaman Arıkan), Basım yeri ve tarihi yok, s. 15.

karşı değil, kötülükleri emreden “emmare” türevine karşı mücadele edilmelidir²⁷⁵.

Sufilere göre de, kul için sürekli olarak biri akıldan, diğeri de nefsin hevasından gelen iki türlü çağrı vardır. Aklın çağrısına uyan imana ve tevhide ulaşır. Nefsin heva ve heveslerinin davetine uyan kimse de sapıklığa ve küfre düşer²⁷⁶.

Hırs, öfke gibi çeşitli duygularda aklı olumsuz etkilemektedir. Örneğin öfkesine kapılan bir insan olaylara objektif bakamaz ve hırsının kurbanı olur. Öfkeli bir insan aklına sahip çıkamaz. Bu nedenle mantıklı kararlar alabilmek için duygular dengelenmelidir. Öfke, bir ateşten ibarettir, düştüğü yeri mutlaka yakar. Öfke gelince sabr-ı cemil ile bu ateşi savurmak ve söndürmek gerekir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Öfkelendikleri zaman öfkelerini yenenler, kendilerine karşı işlenen kusûr ve hataları afvedenler...”²⁷⁷

Mükellef olmak için akıl şarttır. Aklın doğru ve etkili kararlar alması için önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmalıdır.

2. Aklın Kavrayamayacağı Konular

Yüce Allah insanı, bütün varlıklardan üstün tutmuş, evrenin tamamını insanın yararına sunmuştur. Dünyada hiçbir şey, ontolojik anlamda insandan üstün değildir. Her şey, insanın hayâtiyeti için vardır. İnsan akıl, ilim, muhakeme gücü ve seçme özgürlüğü açısından diğer varlıklardan üstündür.

Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde akla çok büyük bir değer verilmiştir, bununla beraber aklın kavrayamayacağı konulara da vurgu yapılmıştır. Felsefe ve ilim tarihi de, aklın çok büyük bir güç olduğunu gösterir. Fakat aklı sonsuz bir güç olarak göremeyiz. Akıl imkânsız olmayan alanda gerçekten güçlüdür. Ancak hakikati kavrama hususunda onun sınırlı olduğunu da kabul etmeliyiz.

²⁷⁵ Bulaç, Ali, a.g.e., s. 277.

²⁷⁶ Hucviri, Ali b. Osman b. Ebu Ali Cüllâbî, **Keşfu'l-Mahcub (Hakikat Bilgisi)**, (ter: Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul, 1982, s. 321.

²⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/134.

Aklın kavrayamadığı ve çözüm getiremediği bazı alanlar ve meseleler vardır. Bu gibi meseleler akılla kavranılıp anlaşılmaktan çok kabul ve tasdiki (imani) gerektirir. Çünkü aklın da bir gücü ve sınırı vardır. Bundan dolayı ondan her şeyi kavramasını bekleyemeyiz. Kavrayacağı konular Kur'an ve hadislerde beyan edildiği gibi, kavrayamayacağı konular da açıkça ortaya konmuştur.

“Düşünce yapımızın esaslarından olan aklımız hakikati bulmak ve değerlendirmeler yapmak için mükemmel bir vasıtaadır. Ancak akıl ile kainat ve hayatı tam izah imkanı mevcut değildir.”²⁷⁸

Varlıklar hakkında duyu organlarının kendisine sunduğu ölçüde bilgi sahibi olan akıllı mücerred tefekkür yerine olayı düşünerek kendisi için çizilen sınırlar içinde dolaştığı takdirde insan bilgisine kaynaklık ettiği halde, sahasını aştığı ve gücünün üstünde bulunan konularda enerji tüketip bilgi edinmeye çalıştığı zaman, hem enerjisini boşa harcamış olacağı, hem de insana doğru bilgiler yerine yanlış bilgiler vereceği için Kur'an, aklın girmesini yasakladığı bölgeleri çizmiştir.²⁷⁹

Yasaklanan konuların başında Allah'ın zat'ı gelir ki, Hz. Peygamber (s.a.v)'de Allah'ın zatı dışında bütün yaratıkları düşünmemizi istemiştir²⁸⁰. Böylece aklın Allah'ın zatını kavrayamayacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zaten akıl, Allah'ın zatını düşünmekle de sorumlu tutulmamıştır, sadece O'nun varlığını ve birliğini bilmekle sorumludur.

İnsan, akıyla Allah'ın zatını kavrayamaz, ama yaratıklardan yola çıkarak varlığını kavrayabilir. Zira beşerdeki akılların eşyayı idrak etmesinde, tutacağı muhayyer bir yol, aşamayacağı bir sınır vardır. İnsanın iç ve dış duyularının alanına girmeyen, beşeri mahiyetinde yer almayan hususları akılla idrak etmesi, bir takım önermeler yoluyla olur; yani bu önermeler sayesinde akıl, o

²⁷⁸ Neseî, Ömer, **Akaid**, (M. Seyyid Ahsen), İstanbul, 1975, s. 50.

²⁷⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, **Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu**, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1983, s. 68-69.

²⁸⁰ Suyuti, Camiu's-Sağîr, c. II, s. 16.

meçhule yol bulur. Bu da ya sezgide olduğu gibi süratle ya da istidlâl, istinbat ve kıyasta olduğu gibi yavaş bir tarzda seyrederek. Akıl, bu vasıta ve mukaddimeleri el altında bulundurmadağı müddetçe, asla o neticelere yol bulamaz. Bu işin tek yolu, vahiydir veya vahye mazhar olan birinden nakletmektir²⁸¹.

Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen diğerk bir konu ise ruhun mahiyeti hakkındadır. İnsanların ruh hakkında fikirler ve görüşler ortaya atması insanlık tarihi kadar eskidir. Ruhla ilgili iki ayrı görüş vardır. Birincisi, pozitif ilimler, felsefe ve psikoloji ile uğraşan âlimlerden birçoğı, ruhun varlığını ispat edip mahiyetinin kavranamayacağını söylemişlerdir²⁸². İkinci görüş ise, Allah'ı ve ruhu, deney sahasına sokamadıkları için inkar eden materyalistler (dehriyer), naturalistler ve pozitivistlerdir²⁸³.

Hız. Peygamber'e rûh hakkında yöneltilen bir soruya, vahiy aracılığıyla şöyle cevap verilmiştir: "De ki, rûh Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir."²⁸⁴ Bu ayette ruh vahiy, yani Kur'an olarak anlaşılmıştır. Varlığını akıl yoluyla kabul ettiğimiz ruhun hakikatini ve mahiyetini tam manasıyla bilmenin sadece ve sadece Allah'a ait olduğunu insanoğlundun bu konuda çok sınırlı bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmıştır. Ancak, insan hayatına tesirleri bakımından ruhun varlığı hissedilebilir. Örneğın, elektriğın varlığını bildiğimiz halde, mahiyetini bilemiyoruz. Fakat hiç kimse mahiyetini bilmemesine rağmen elektriğı inkâr etmiyor.

Aklın sınırlı bilgiye sahip olduğu diğerk bir konu kıyamet vakti ve ahiret âleimidir. Kıyamet saati ile ilgili olarak Hız. Peygamber'e (s.a.v) pek çok soru yöneltilmiştir. Bu meseleyi en iyi dile getiren nass Cibril hadisidir. Cebrail'in sorusu karşısında Hız. Peygamber (s.a.v): "Bunda sorulananın ilmi sorandan ziyade değildir." cevabını vermiştir ve sadece kıyamet alametlerini haber verebilmiştir²⁸⁵. Kur'an-ı Kerim, bu konuyla ilgili olarak kesin bir cevap vererek, kı-

²⁸¹ Draz, Muhammed A., **En Mühim Mesaj Kur'an**, (çev: Suat Yıldırım), İzmir, 1994, s. 41.

²⁸² Toprak, Süleyman, **Ölümden Sonraki Hayat**, IV. Baskı, Konya, 1991, s. 220.

²⁸³ Toprak, Süleyman, a.g.e., s. 219.

²⁸⁴ el-İsra, 17/85.

²⁸⁵ Buhari, Sahihi, c. I, (Kitabu'l-İman), s. 19-20.

yamet ilminin sadece Allah'a ait bir mesele olduğunu vurgulamıştır²⁸⁶. Kur'an'da kıyametin kopacağı sıklıkla vurgulanmasına rağmen, ne zaman kopacağına ilişkin sorular cevapsız bırakılmış ve bunun bilgisinin Allah katında olduğu belirtilmekle yetinilmiştir.

Yine ahiret hayatının ve oradaki varlıkların mahiyetinin ne olduğunu da akıl ispat edemez. Zira ahiret hayatı bir iman meselesidir. O da ancak akılla değil, ilahi kaynaklı vahiy ile açıklanabilir. Kur'an bu hususu; "insanlar ilimleri ile ahireti kuşatamazlar"²⁸⁷ diyerek dile getirmektedir.

Kur'an-ı meydana getiren ayetler iki kısımdır. Birincisi, herkesin anlayabileceği kesin anlam ifade eden muhkem ayetlerdir. İkincisi ise, esas mana ve mahiyetini aklın kavrayamayacağı müteşabih ayetlerdir ki, onların sadece Allah'ın ilmi dâhilinde olduğu, ancak akıl sahiplerinin ve ilim erbabının da yorumlar yaparak anlayabildikleri²⁸⁸ ifade edilmiştir. Aklın sınırlı bir bilgiye sahip olduğu bir diğer alan da levhi mahfuz ve buna bağlı olarak, kaza ve kader meselesidir ki, üzerinde çok tartışmalar olmuştur. Hz. Peygamber bunu yasaklamıştır²⁸⁹. Hz. Peygamber kaza ve kader konusunun daha fazla karıştırılmasını istemiştir. Çünkü insan akli bu meseleyi de çözüme kavuşturamaz.

Yine Kur'an'da zikredilen bir takım hadiseler vardır ki, bunları da insan akli kavrayamaz. Mesela, Hz. Musa ile Hızır arasında geçen yolculuk esnasındaki olaylar buna örnek teşkil etmektedir. Kıssaya göre, Hz. Musa ile Hızır yolculuk yaparlar. Hızır, yolda yapacak olduğu davranışlar hakkında Hz. Musa'dan soru sormayacağına dair teminat alır. Yolculuk esnasında Hızır bir gemiyi deler, sonra bir erkek çocuğu öldürür, daha sonra da yıkılmak üzere olan bir duvarı doğrultur. Hz. Musa, hiç soru sormayacağına dair söz vermesine rağmen bu olayların üçüne de itiraz eder. Nihayetinde arkadaşlıkları sona erer. Hızır yapmış olduğu bütün davranışların hikmetlerini birer birer açıklar²⁹⁰. Bu

²⁸⁶ A'raf, 7/187; Ahzab, 33/63; Fussilet, 41/47.

²⁸⁷ Tâhâ, 20/110.

²⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/7.

²⁸⁹ Bkz. Hicr, 15/21.

²⁹⁰ Kehf, 18/66-82.

hadiseden de anlaşıldığı gibi insan akli bir kısım olayların hikmetlerini kavrayacak durumda değildir. Kur'an, insan aklının, Allah'ın verdiği bilgiler karşısında açık bir yanılığa düştüğünü geçmişten örnekler vererek açık bir şekilde anlatmıştır.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız bu konular ve benzerleri insan aklının kavrayamayacağı ya da sınırlı düzeyde kavrayabileceği meselelerdir. İnsan akli bunları ancak ilahi bilginin ışığı altında kabul ve tasdik edebilmektedir. Bütün bunlardan da anlaşıldığı gibi akıl, gücü ve sınırını aşan konularda söz sahibi değildir.

SONUÇ

İnsan düşünen bir varlıktır. Onu diğer canlılardan ayıran ve üstün bir konuma getiren en büyük özellik, akıl ve zeka ile donatılmış olmasıdır. O akıl sayesinde varlıkları ve olayları düşünür, zihninde şekillendirir, fikir ve kanaat olarak ifade eder.

Allah (c.c) insanı yeryüzünde kendi halifesi yaparken, ona vazifesini yerine getirecek imkânları da vermiştir. Ona kusursuz bir akıl bahsetmiştir. İnsan akli sayesinde olayların sebeplerini araştırır ve her şeyde Allah'ın varlığının işaretlerini görür.

Akıl, en genel anlamıyla; insanı diğer canlılardan ayıran, onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi olarak tanımlayabiliriz. Her insan da akıl mutlaka vardır ama nitelikleri, idrak etme güçleri farklı olabilir. Kur'an'da insanı insan yapan onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilahi emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur'an'da akıl kelimesi birçok yerde kullanılmıştır. Ayetlerde akletmemiz, akli kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur. Kur'an'ın hitap tarzı daha çok aklın uyarılması şeklinde olmaktadır.

Akıl, felsefe, tasavvuf ve İslam hukukunda farklı hususiyetler dikkate alınarak, değişik şekillerde tarif edilmiştir ve birçok kısımlara ayrılmıştır.

Kelam'da da kişilere ve ekollere göre farklı akıl tanımları yapılmıştır. Bununla birlikte akıl, bilgi kaynağı bir güç olarak kabul edilmiştir. Akıl varlıklarının hakikatini bilme ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme gücüdür.

Kelamcılarının hepsi aklın vazgeçilmesi imkânsız bir epistemolojik fonksiyonunun bulunduğunu kabul ederler. Ancak onlar aklın bilgileri elde etmedeki gücü konusunda farklı görüş ortaya koyarlar. Nakli ihmal etmemekte beraber akli mutlak bilgi kaynağı olarak görenler olduğu gibi, akli nakli anlamada bir araç, naklin hizmetinde bir idrak vasıtası olarak kabul edenler de olmuştur.

Akıl ve işlevi ne kadar önemli ise de sadece akıl kendi başına bilgi edinmemize yarayacak bir şey değildir. Akıl belli bir alan içinde düşünebilir.

Yani akıl bazı şeyleri kavrama da sınırlıdır, bazı şeyleri bilemeyebilir. Bizi yaratan insanlığı en iyi şekilde bildiği için eksik olan insanın bu özelliği vahiyle tamamlanmıştır.

Duyularımız, sınırlı bir kuvvete sahip oldukları için bazen yanlış bazen de noksan bilgiler verebilmektedir. Akıl da bu yanlış veya noksan bilgiler sebebiyle yanlış sonuçlara ulaşabilmektedir.

Rasyonalistler bilginin kaynağı olarak sadece akli benimserler. Bunların ilmi metodu “mantıki muhakeme”dir. Rasyonalizm ve pozitivistin ilmin kaynağı olarak kabul ettikleri akıl veya müşahedenin her ikisi de tek başlarına gerçeği bulamazlar. Ancak, beş duyunun kavradığı şeyleri tesbit eden ve bu tesbitleri vahy ve rasulün haberi ile değerlendiren akıl gerçeği bulabilir.

Aklın mutlak gerçeği idrak etmesi mümkün değildir. Ancak akıl, insanın mükellef tutulmasının temel şartıdır. Kelamcılar bu konular üzerinde ittifak etmişlerdir.

Kur’an akıl için belirli sahalara çizmiş, insanın bütün problemlerini çözebilecek güçte olmadığını belirtirken yine vahyin anlaşılmasında selim akla ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.

İlim tarihi, aklın çok büyük bir güç olduğunu gösterir. Fakat onu, sonsuz bir kuvvet olarak göremeyiz. Akıl imkânsız olmayan sahada gerçekten güçlüdür. Fakat hakikati kavrama hususunda onun sınırlı olduğu da kabul edilmelidir.

Aklın, sınırını aştığı noktadan itibaren bazı problemleri iman denen başka bir sahaya bıraktığı görülür. Ancak şunu da önemle belirtmek ve itiraf etmek gerekir ki, iman sınırına kadar akla büyük bir ihtiyaç vardır. Çünkü aklın olmadığı yerde imandan söz edilemez.

BİBLİYOGRAFYA

ABDUH, Muhammed, **Risaletü't-Tevhid**, Daru İhyai'l-Ulûm, Beyrut, 1986.

- ABDULCEBBAR b. Ahmed el-Kâdi, **Şerhu Usuli'l Hamse**, Mektebetü'l Vehbe, Kahire, 1988.
- ACLÛNÎ, Keşfu'l-Hafâ, Ha. No: 1004, Beyrut, 1351, I, s. 310.
- ALİYYÛ'L KÂRÎ, **Fıkıh-ı Ekber Şerhi**, (ter: Yunus Vehbi Yavuz), Çağrı Yay., İstanbul, 1979.
- ALTINTAŞ, Ramazan, "Kelami Epistemolojide Aklın Değeri", **Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi**, c. V, S. 2, Sivas, 2001.
- ALTINTAŞ, Ramazan, **İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- AMİDÎ, **el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm**, Dârü'l-Kütübü'l-İlmi, Beyrut, 1985.
- ARVASÎ, Abdulhakim, **Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz**, İstanbul, 1988.
- ASIM EFENDİ, **Kamus Tercemesi**, İstanbul, 1305.
- ATAR, Fahrettin, **Fıkıh Usulü**, İFAV Yay., İstanbul, 1988.
- ATİK, M. Kemal - BARDAKOĞLU, Ali - KIRCA, Celal - POLAT, Selahattin - TOKSARI, Ali, "Tefekkür" mad., **İslami Kavramlar**, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları: 2, Ankara, 1997.
- AYDIN, Mehmet, **İslam Felsefesi Yazıları**, İstanbul, 2000.
- AYDINLI, Osman, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları", **Marife Dergisi**, Yıl: 3, S. 3, Konya, 2004.
- BOLAY, Süleyman. Hayri, "Akıl" mad., **DİA**, c. II, İstanbul, 1989.
- _____ **Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması**, Ankara, 1976.
- _____ **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçay Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1997.
- BULAÇ, Ali, **İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi**, Beyan Yay., İstanbul, 1994.

- BÜYÜK HAYDAR EFENDİ, **Usul-i Fıkıh Dersleri**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, **Arap Aklının Oluşumu**, (çev. İbrahim Akbaba), İstanbul, 1997.
- CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Rehber Yay., Ankara, 1997.
- CÜRCANÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, **et-Ta'rifat**, Matbaatü Mustafa el-Bâni el-Halebî ve Evladihî, Mısır, 1938.
- ÇANKI, Mustafa Namık, **Büyük Felsefe Lügati**, İstanbul, 1958.
- ÇETİN, Abdurrahman, "Kur'an'ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar", **U.Ü.İ.F.D.**, c. IX, S. 9, Bursa, 2000.
- ÇETİN, Mustafa, "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", **D.E.Ü.İ.F. Dergisi**, S. 8, İzmir, 1994.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", **Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, c. XIII, Ankara, 1964.
- DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 13. Baskı, 1998.
- DRAZ, Muhammed A., **En Mühim Mesaj Kur'an**, (çev: Suat Yıldırım), İzmir, 1994.
- EBU DAVUD, **Sünen**, Mustafa el-Bâbi'l-Halebî ve Evladihî, Mısır, 1952.
- EBU'L AL'Â MEVDÛDÎ, **Tefhimu'l Kur'an (Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri)**, İnsan Yay., İstanbul, 1996.
- el-ÂMİDÎ, Seyfüddin Ebu'l Hasan, **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, Kahire, 1967.
- el-BAĞDADÎ, Ebu Mansur Abdulkahir, **Usulu'd-Din**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

- el-BAKILLANÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Tayy, **et-Temhid Fi'r-Reddi A'lel Mülhide ve'l Muattıla ve'r-Rafida**, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1947.
- el-BEYADÎ, Kemaleddin, **İşaratu'l Meram**, Daru'l-Kütübi'l-İslamî, İstanbul, 1949.
- el-CİLÎ, Abdulkerim b. İbrahim, **el-İnsanu'l-Kâmil Fi Ma'rifeti'l-Evahiri ve'l Evail**, c. II, Mısır, 1980.
- el-CÜVEYNÎ, İmamu'l Hameyn Ebu'l-Mealî, **el-İrşad İla Kavati'il-Edille Fi Usuli'l-İtikad**, Mektebetü'l-Hanci, Mısır, 1369 H.
- el-İSFEHANÎ, Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağıb, **el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an**, Matbaatü't-Tekaddüm, Beyrut, 1972.
- _____ Hüseyin b. Muhammed Rağıb, **ez-Zeria İla Mekarimiş-Şeria**, el-Matbaatü'l Hayriyye, Kahire, 1973.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1982.
- el-MATURİDÎ, Ebu Mansur, **Kitabu't-Tevhid**, (thk: Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979.
- ERDEM, Hüsameddin, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Konya, 1993.
- er-RAZÎ, Fahreddin, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, **el-Tefsirü'l-Kebir**, Daru't-Tıbbâti'l-Amire, İstanbul, 1308.
- ERZURUMLU, İbrahim Hakkı, **Marifetname**, (sad.: Turgut Ulusoy), Elif Ofset, İstanbul, 1987.
- es-SABUNÎ, Nureddin, **Maturidiyye Akaidi**, (ter: Bekir Topaloğlu), IV. Baskı, Ankara, 1991.
- EŞREFOĞLU Rûmî, **Müzekki'n Nüfus**, (çev: Yaman Arıkan), Basım yeri ve tarihi yok.
- eş-ŞAFÎ, Muhammed b. İdris, **er-Risale**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmi, Beyrut, trs.

- eş-ŞATIBÎ, Ebu İshak, **el-Muvafakatu Fi Usuli's-Şeri'a**, (ter: Mehmet Erdoğan), İslami İlimler Metodolojisi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- eş-ŞEHRİSTANÎ, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdulkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, Kahire, 1961.
- et-TABERÎ, Muhammed b. Cerir, **Cami'u'l-Beyân An Te'vil-i Ayni'l-Kur'an (Taberi Tefsiri)**, Matbaatü Mustafa el-Bânî, el-Halebi ve Evladihi, Mısır, 1954.
- ez-ZEBİDÎ, Zeynü'd-Din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latif, **Tecrid-i Sarîh Terceme ve Şerhi**, (ter: Kamil Miras), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., c. XII, Ankara, 1982.
- ez-ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşaf An Hakâiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil, el-Matbaatü'l-Amire**, c. I, Kahire, 1308.
- FARABÎ, "Maani-ül-Akl", Farabi, çev: Hilmi Ziya Ülken, Kîvamettin Burslav, Kanaat Kitabevi, İstanbul, Trs.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Selçuk Yay., İstanbul, 1980.
- GAZZALÎ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, **Şerefü'l-Akl ve Mahiyetühû**, Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- _____ **İhyâu' Ulûmi'd-Din**, (çev. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul.
- _____ **Mearicu'l-Kuds Fi Medarici Ma'rifetin-Nefs ve Meahü Kanunu't-Tev'il**, (thk: Muhammed Mustafa Ebu'l Ala), Mektebetü'l Cündî, Mısır, 1968.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, **Kelâm Tarihi**, Esra Yay., İstanbul, 1998.
- GÜNEŞ, Abdulkaki, "Kur'an Işığında Aklın Gücü ve Sınırı", **İslami Araştırmalar**, c. XIII.1998

- HUCVİRİ, Ali b. Osman b. Ebu Ali Cüllâbî, **Keşfu'l-Mahcub (Hakikat Bilgisi)**, (ter: Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul, 1982.
- IŞIK, Kemal, **Maturidi'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı**, Ankara, 1980.
- _____ **Mutezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1967.
- İBN KESİR, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tesfiri, (Tçv. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), İstanbul, 1983, IV, s. 1507.
- İBN KUTEYBE, (Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs), Hadis Müdâfası, Önsöz: Talat Koçyiğit, Trc. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1979.
- İBN MANZÛR, Ebu'l Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem, **Lisanü'l-Arab**, Darul Sâdr, Beyrut, 1994.
- İBNİ MACE, Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi, Trc. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, Kitab-ı Zühd; Hilm babı, Bab.18, Had. No: 4188, İstanbul 1983, c. 10, s. 461.
- İZMİRLİ İSMAİL HAKKI; **Yeni İlmi Kelâm**, (haz: Sabri Hizmetli), Umran Yay., Ankara, 1981.
- İZUTSU, Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, (çev: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs.
- KARAMAN, Hayreddin, **Mukayeseli İslam Hukuku**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- KILIÇ, Cevdet, "Gazali'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları", **Tasavvuf**, S. 5, Yıl: 2, Ankara, 2001.
- KUŞEYRİ, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Havzin, **Kuşeyri Risalesi**, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1991.
- KUTUP, Seyyid, **İslam Düşüncesi**, (çev: Akif Nuri), İstanbul, 1973.

- MUHAMMED EBU ZEHRA, **Mezhepler Tarihi**, (ter: Hasan Karakaya - Kerim Aytekin - Abdulkadir Şener), İstanbul, trs.
- MUHASİBİ, Ebu Abdullah Haris b. Esed, **el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an**, Beyrut, 1971.
- MUHASİBİ, Ebu Abdullah Haris b. Esed, **Şerefu'l Akl ve Mahiyetuhû**, (thk: Mustafa Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütübel-İlmiye, Beyrut, 1986.
- MUSTAFA SABRİ EFENDİ, **Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l Alim**, Dâru İhyai't-Türâsil-Arabiyye, Beyrut, 1981.
- NESEFİ, Ömer, **Akaid**, (M. Seyyid Ahsen), İstanbul, 1975.
- NEŞŞAR, Ali Sami, **İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu**, (çev: Osman Tunç), İstanbul, 1999.
- OLGUNER, Fahrettin, **Farabi**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993.
- ÖZARSLAN, Selim, **Maturidi Kelamcısı İbn Hümmam'ın Kelami Görüşleri**, Ankara, 2003.
- ÖZCAN, Hanefî, **Matûridi'de Bilgi Problemi**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1993.
- RIFAT, Ahmet, **Tasvir-i Ahlâk**, İstanbul, 1995.
- SALAHİ, Mehmet, **Kamus-u Osmani**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1313.
- SALİBA, A. Cemil, **el-Mu'cemu'l Felsefi**, Daru'l-Kütübi'l-Lübnani, c. II, Beyrut, 1986.
- SÖNMEZ, Bülent, **Peygamber ve Filozof**, Araştırma Yay., Ankara, 2002.
- SUYUTİ, Camiu's Sağır, Mısır, 1954.
- SUYUTİ, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, **Camiu's-Sağır**, Mustafa el-Bâni Halebî ve Evladihi, Mısır, 1954.
- ŞAHİN, Naim, "Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi", **S.Ü.İ.F. Dergisi**, 221-241, S. 8, Konya, 1999.

- TAFTAZANÎ, Ebu'l Vefa, **Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri**, (ter: Şerafeddin Gölcük), Kayıhan Yay., İstanbul, 1980.
- TAFTAZANÎ, Sadettin, Mesud b. Ömer, **Şerhu Akaidu'n-Neseffî**, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1320.
- TAYLAN, Necip, **İlim - Din**, Çağrı Yay., İstanbul, 1979.
- TİRİTTON, A.S., **İslam Kelamı**, (ter: Mehmet Dağ), Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1983.
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünen**, Kıyamet, 26 Mektebetü Daru'd-Da've, Hıms, 1965.
- TOPALOĞLU, Bekir, **Allah'ın Varlığı**, D.İ.B.Y., Ankara, 1992.
- TOPALOĞLU, Bekir, **İslam Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)**, D.İ.B.Y., Ankara, 1981.
- TOPALOĞLU, Bekir, **Kelam İlmi (Giriş)**, Damla Yayınevi, İzmir, 1981.
- TOPRAK, Süleyman, **Ölümden Sonraki Hayat**, IV. Baskı, Konya, 1991.
- TUNÇ, Cihad, "İslam Dininde Kalb ve Aklın Önemi", **E.Ü.İ.F. Dergisi**, S. 7, Kayseri, 1990.
- TUNÇ, Cihat, **Kelam İlminin Tarihçesi ve İlk Kelam Okulları**, Kayseri, 2001.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Akl" mad., **DİA.**, c. II. İstanbul, 1989.
- ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yay., İstanbul, 1991.
- WATT, Montgomery, **İslamî Tetkikler**, (ter: Süleyman Ateş), Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1968.
- WATT, Montgomery, **Müslüman Aydın**, (çev: Hanefi Özcan), D.E.Ü. Yay., İzmir, 1989.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Akıl" mad., **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, c. II, İstanbul, 1989.

YAVUZ, Yusuf Şevki, **Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu**, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1983.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**; Eser Neşriyat, c. I, İstanbul, 1982.

YEŞİLYURT, Temel, **Dini Bilginin İmkani**, İnsan Yay., İstanbul, 2003.

ZEYDAN, Abdulkerim, **Fıkıh Usulü**, (ter: Ruhi Özcan), Erzurum, 1981.

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Elazığ'da doğan Semra Yazıcı, ilk ve orta öğretimini Elazığ'da tamamladı. 1998 yılında kazandığı Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 2002 yılında mezun oldu.

2003-2004 öğretim yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak Kalam Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladı.